

Българите и българските земи в търговията между Османската империя и Западна Европа през XV – XVIII век

The Bulgarians and the Bulgarian Lands in the Trade between the Ottoman Empire and Western Europe during the 15th – 18th Centuries

ДЕЛЯН РУСЕВ
Delyan RUSEV

Abstract. *The chapter explores the role of the Bulgarian lands and population in the international trade between the Ottoman Empire and Western Europe during the 15th to 18th centuries. Positioned strategically between East and West and integrated into both the Mediterranean and Ottoman economic spheres, the Bulgarian territories served both as a vital hinterland for the Ottoman capital, Constantinople (Istanbul), and a conduit for international trade flows. The paper explores how the Ottoman conquest altered the nature of economic and trade relations between these territories and the Western world, tracing shifts in commercial dynamics, regulatory frameworks, and actor networks over several centuries.*

The study emphasizes the methodological challenges of creating an ethnocentric narrative of trade in a period of lacking Bulgarian statehood and a region characterized by complex imperial, religious, and ethnic structures. The topic is therefore approached on three levels: the imperial level, which sets the general trends and legal framework of trade exchange, expressed in dynastic legislation (kanun) and the diplomatic regulation of trade relations between the empire and other states; the regional level, which reveals the particular place of the Bulgarian lands within these relations; and the ethnic level specifically concerning the participation of Bulgarians in international trade, insofar as it is discernible in the sources.

After a general discussion of the legal regimes governing trade (including Sharia law, Ottoman dynastic law, and the capitulatory agreements), the chapter traces several key phases in the development of international trade in the Bulgarian lands. It begins with the dominance of Italian maritime republics in the 14th – 15th centuries, followed by the flourishing of Dubrovnik's trade networks in the 16th century, and finally the rise of Ottoman merchants in the 17th – 18th centuries, with a particular focus on Jewish and Balkan Orthodox diasporas. The earliest attempts of the western colonial empires, most notably France, to enter the markets in the interior of the Ottoman Balkans in the late 17th and the 18th centuries are also discussed. These transitions are analyzed in the light of shifting political relations, legal frameworks, and the changing status of the Black Sea as a commercial arena.

While showing the nature and dynamics of trade with certain commodities which formed the main part

of “Bulgarian” export throughout the period – such as hides, wax, wool, and grains – the chapter pays particular attention to some trends in the commercial realization of the latter two as well as in slave trade. The Bulgarian lands remained peripheral to the main axes of East – West trade and stayed at the passive end of commercial networks, supplying agricultural goods and raw materials in exchange for Western manufactured textiles, ceramics, glass, metals, etc. Nevertheless, trade balance seems to have generally remained positive for the Ottoman side, and these exchanges kept the Bulgarians in touch with Christian Europe, while also allowing them to make their first steps in international trade.

Keywords: international trade; capitulations; Black Sea; Venice; Dubrovnik; Ottoman Jews; Ottoman-French commercial relation; fairs

1. Гледайте с благоволение на търговците в страната; винаги се грижете за тях; нека никой не ги притеснява; нека никой не им заповядва, защото чрез тяхната търговия страната просперира, и чрез техните стоки в света цари евтиния; чрез тях се разнася доброто име на султана в околните земи и чрез тях богатството в страната се умножава.¹

2. Французите трябва да разберат, че султанът по-скоро ще пусне чужд мъж в собствения си харем, отколкото да допусне чужди кораби в Черно море.²

Чрез излаза си на Черно море късносредновековните български земи стават част от средиземноморския „свят-икономика“ (Weltwirtschaft), който придобива своите очертания през периода XIII – XV в. Фернан Бродел дава две дефиниции на този феномен. Първата, по-обща и подходяща за Средиземноморието като цяло, разглежда света-икономика като „съвкупност от индивидуализирани, икономически и неикономически пространства, обединени помежду си“. Обединяващият елемент в случая е най-вече дейността на италианските търговци и техните кораби, които кръстосват бреговете от Крим до Гибралтар, акостирайки често и във Варна, Месемврия, Анхиало. Венеция и Генуа, центровете на този свят през XIV – XV в., осигуряват чрез колонии си в Черно море и Леванта и активните си търговски връзки с цяла Западна Европа интеграцията на европейската и средиземноморската икономика и съответно връзките на Запада с близкия и далечния Изток, в т.ч. и с българските земи (Braudel, 2005, pp. 17, 111 – 114, 146). През XIV в. обаче се появява нов политически фактор – османската държава. Фрагментираната средновековна България става плячка на методичната ѝ експанзия още до края на века, а през следващите две столетия османската династия изгражда могъща империя, присвоила си цариградския престол и обединила под властта си цялото Източно Средиземноморие. Логично е да се допусне, че в стопански план тези процеси водят до по-пълна интеграция на българските земи в средиземноморската икономика. С огромните си територии и силната си централизация обаче самата Османска империя формира един собствен свят-икономика в по-тесния смисъл

1 Съвет към султана в „Книга за умението“ (Марифетнаме) на Синан паша, XV в. (по Levy, 1994, p. 24).

2 Думи на османския дипломат А. Маврокордато към френския посланик Шарл дьо Фериол, 1706 г. (по Georgieva, 1976, p. 103).

на понятието, като „фрагмент от вселената, икономически автономен отрязък от планетата, който е способен в основата си да бъде самостоятелен и чиито вътрешни връзки и обмени обуславят известно органическо единство“. Характерно за така начертания модел е наличието на един доминиращ градски център и гравитиращи около него стопански зони, които имат своя йерархия и различни степени на икономическа интеграция (Braudel, 2005, pp. 16, 19 – 38). В османския случай неоспоримият център е столицата Цариград (Константинопол/Истанбул), а териториите, населявани от българи, се вписват в непосредствения му хинтерланд и придобиват първостепенно значение за неговото снабдяване, попадат под прекия му политически и икономически контрол.³ Така възниква въпросът какво се променя в търговската обвързаност на българите със средиземноморския свят и Запада като цяло след османското завоевание. И още: какво развитие претърпяват тези отношения през следващите столетия, какви фактори ги обуславят и как те влияят на социално-икономическото развитие в българските земи изобщо?

1. Историографски и методологически наблюдения

Изправен пред така поставените въпроси, изследователят се сблъсква с редица методологически предизвикателства. На първо място, както при опитите за проследяване на демографските и общоикономическите последици от завоеването, естеството на изворите и най-вече значително по-ограниченият обхват на данните за XIV в. не позволяват пълноценно сравнително изследване на периодите преди и след края на това столетие. Търговията намира твърде скромно място в общите трудове, засягащи историята на Второто българско царство.⁴ При все това различни аспекти на външнотърговските му отношения са обект на важни изследвания и изворови издания, базирани предимно на „западни“ – генуезки, венециански, дубровнишки – документи, които много често „прескачат“ и в XV в. Сам по себе си този факт подсказва значителното ниво на приемственост в развитието на международната търговия, но и позволява да се открият промените в нея. Следващите столетия са значително по-добре документирани. На сериозен изследователски интерес се радват традиционните теми за търговското присъствие на Дубровник в българските земи, както и за тяхната нарастваща обвързаност с централноевропейските пазари през XVII – XVIII в. Не липсват и по-строги османистични подходи към теми като регламентацията на търговските отношения, мястото на българите и обитаваното от тях пространство в мащабната османска система на държавни доставки, надрегионалното значение на някои местни пазари и панаири, статутът и мрежите на „търговските малцинства“ – евреи, арменци, гърци, движещи голяма част от търговията на далечни разстояния в империята, а и извън нейните предели. При

3 Ф. Бродел изтъква преместването на „центъра на османската икономика“ от Бурса през XV в., през Алепо и Александрия през XVI в., към Смирна през XVII в. и Цариград през XVIII в. (Braudel, 2005, p. 468). Това движение обаче може да се приеме предимно с оглед на центровете на търговския обмен с Европа. Водещото място на столичния град в османската икономика през целия период след 1453 г. е във външно отношение, най-малкото предвид огромното му население (İnalçik, 1994, pp. 179 – 187).

4 Все пак „икономическите връзки с чужбина“ за периода на Второто българско царство са сравнително подробно разгледани още в общото изследване на Иван Сакъзов върху българската стопанска история, а в по-съкратен вид – и в някои по-късни обзорни публикации по темата (Sakâzov, 1929a, pp. 135 – 171; Nathan, Hadzinkolov, Berov, 1969, pp. 134 – 148; Berov, 1989, pp. 115 – 125).

все това огромният масив от османска документация в голямата си част все още е непроучен и съдържа потенциал за значително допълване на данните, най-вече по отношение на интегрирането на българските земи в общоимперския търговски обмен. Недостатъчни са и обобщаващите изследвания, които да систематизират и съпоставят данните за различните нива и направления на този обмен. Тяхното самостоятелно проучване дава един по-задълбочен и безспорно необходим поглед, но крие опасност от известно изкривяване на цялостната картина. Така може да се допусне, че богатството на дубровнишките архиви води до непропорционален интерес към дейността на дубровничаните в региона и засенчва други, по-слабо документирани посоки и механизми на външната търговия през XV – XVI в., например северното направление през река Дунав. За неговата несъмнена активност можем да съдим предимно от подробните османски законници (*кануннамета*) за дунавските пристанища, но те не носят количествена информация – дефицит, само отчасти компенсиран от фрагментарно запазените трансилвански архиви от онзи период.⁵

Именно количествените измерения на „българската“ търговия с останалия свят са един от най-трудните за установяване аспекти на темата. Освен непълнотата на наличните данни и властващия в империята хаос от мерни и парични единици, сериозно препятствие представлява и невъзможността за ясно обособяване на българите като самостоятелен икономически субект в разнородния имперски контекст. Извори от най-различно естество не оставят съмнение, че народността е съществен, но не и единствен елемент от самоидентификацията на хората от онази епоха. Предвид водещата роля на религията в правния ред, общественото устройство и бита на предмодерното османско общество, именно религиозната принадлежност излиза на преден план, без непременно да заменя етническата. Административните източници, а и търговската документация отразяват най-вече правния статут на отделните личности и групи в рамките на основополагащите деления мюсюлмани – немюсюлмани, османски и чужди поданици. Изключение правят някои общности като евреите и арменците, формиращи на Балканите своеобразни диаспори, при които има висока степен на припокриване между етническия, религиозния и професионалния профил на техните членове (Иванова, 2006). Когато българите постепенно навлизат в голямата търговия между османска Румелия и Централна Европа през XVII – XVIII в., те се вливат в една подобна, но мултиетническа диаспора – тази на „покоряващите балкански православни търговци“ по известната формулировка на Траян Стоянович (Stoianovich, 1960). Сред тях се срещат етнически гърци, власи, българи, сърби, но в изворите най-често ги откриваме под общото название „гърци“ – заради принадлежността им към източното православие и водещото място на гръцкия език в комуникацията помежду им, или с акцент върху географския им произход – напр. „македонци“. Правените в историографията опити за етническо разграничение между търговците въз основа на антропонимични данни дават известни резултати, но имат своите ограничения поради споделената в голяма степен християнска и славянска именна система.

Друг възможен подход е фокусирането на изследователския интерес върху развитието на търговията в „българските земи“ – пространството, което българите от онази епоха възприемат като свое, но населяват съвместно с други общности. Според убедителната

5 За конкретни изследвания по маркираните проблеми вж. библиографията и съответните параграфи в настоящия текст.

дефиниция на Цветана Георгиева то представлява система от концентрично вписани зони с различна етническа характеристика (Georgieva, 1999). Но дори и в най-вътрешната зона, приблизително съвпадаща със съвременните държавни граници на България, трудно може да се говори за функционирането на отделна „българска“ икономика или търговия. Големите градски и административни центрове, начело с румелийската столица София, имат изключително пъстър етнорелигиозен състав и космополитен облик с доминиращ османски тип градоустройство и преобладаващо мюсюлманско население. Дълго време българите имат слабо присъствие в нововъзникнали търговски средища с регионално значение, като например Татар Пазарджик (дн. Пазарджик) и Хаджиоглу Пазарджик (дн. Добрич), а дори, изглежда, и в един от главните търговски „прозорци“ на региона към външния свят през XVI в. – Варненското пристанище. Разбира се, немалка част от продукцията, търгувана на тези места, е дело на български занаятчии и най-вече селяни, но връзката на селските общности с надрегионалната и международната търговия едва напоследък започва да придобива по-ясни очертания в историографията (Parveva, 2011, pp. 225 – 273; Parveva, 2019).

Не на последно място, предизвикателство представляват типологизацията и периодизацията на търговския обмен при отсъствието на българска държавност. Регионалният подход към темата налага разграничаването на две сфери в „голямата“ търговия. Първата обхваща търговските връзки на българите и българските земи с други територии на Османската империя, а втората – с други държави. Подобно деление обаче също може да бъде само условно. Търговските мрежи обикновено оперират едновременно на междурегионално и на международно ниво – ситуация, особено видна при евреите, арменците, а и при дубровничаните. Освен това част от местната продукция се реализира на големите имперски пазари в Одрин и Цариград, като задоволява техните нужди, но излишъците биват реекспортирани отвъд границите на империята. Същото може да се каже и за вноса на чуждестранни стоки, които често достигат до жителите на български градове и села, след като са влезли в империята през входни точки в други региони, т.е. са се превърнали в част от вътрешноосманския обмен. От друга страна, тенденциите във външната търговия, задавани от сложното взаимодействие между политическите процеси и нуждите на османския и чуждите пазари, имат различни проявления на общоимперско и на регионално ниво. Въпреки централното си място в османската икономика българските земи остават в периферията на транзитната левантийска търговия със стоки като коприна и източни подправки, представляваща особен интерес за Запада. В същото време регионът запазва обвързаността си с централноевропейския пазар, който до XVIII в. има по-скоро вторично значение от гледна точка на Високата порта в контекста на неприятелските отношения с Унгария, а после с Хабсбургите.

С оглед на поставените в началото въпроси, фокусът на последващото изложение пада върху търговските връзки на българските земи с Южна и Западна Европа, които се осъществяват предимно по море, макар и обикновено да съдържат по-кратък или по-дълъг сухопътен компонент. Направените методологически наблюдения налагат разглеждането на тези връзки на няколко нива. Първо е общоимперското, което задава общите тенденции и легалната рамка на търговския обмен, изразена в династичното законодателство (*канун*) и дипломатическото уреждане на търговските връзки между империята и другите държави. Следва регионалното ниво, на което се разкрива мястото на българските земи в тези

отношения. Особено внимание е обърнато на преходния период на четиринадесетото и петнадесетото столетие в търсене на приемственост и промени в търговията със Запада след османското завоевание. Третият план засяга конкретно участието на българите в международната търговия, доколкото то е различимо в изворите. Тенденциите в нейното развитие в голяма степен са закодирани в темите на отделните параграфи, обусловени от доминиращите агенти на търговския обмен през различните периоди: господството на италианските републики през XIV и XV в., разцветът на дубровнишката търговия през XVI в. и експанзията на османските търговци през XVII и XVIII в., когато на османския пазар все по-активно и пряко навлизат и западните колониални империи. Разбира се, тази периодизация е условна и има специфични проявления конкретно по отношение на българските земи. Централен проблем на тяхната обвързаност със средиземноморския и европейския свят е статутът на Черно море, което налага неговото разглеждане в отделен параграф.

2. Регламентация на външната търговия

Юридическата регламентация на османската външна търговия се осъществява в сложното взаимодействие между ислямското право (*шерият*), османското династично право (*канун*) и международните дипломатически актове. Ислямската традиция като цяло гледа с добро око на търговията, но забранява някои свързани практики като спекулата, лихварството, наддаването, както и търгуването с „нечисти“ стоки като вино, свине и др. (Bosworth, Heffening, Scatmiller, 2000). В общи линии, шериятът задава рамките, от които не трябва да излизат канунът и международните договори при по-конкретното регламентиране на търговските отношения. Нуждите на деня обаче често налагат прекриване на тези рамки не само в практиката, но и в нормативната уредба, а разпоредбите на кануна и на дипломатическите документи също понякога влизат в противоречие помежду си.⁶

Един от първите общовалидни за империята законници (*кануннамета*), приписвани на султан Мехмед II (1444 – 1446, 1451 – 1481), съдържа твърде кратки и общи постановки, отнасящи се до пазарните такси (*бадж/бач*). Само една от тях може по-ясно да се обвърже с външната търговия, но за съжаление, текстът на единствения запазен препис е повреден точно на това място и е твърде неясен: „От това, което пристига от Влашко, Ислямбол (*Цариград*) и западните страни, да се вземат на сто две акчета. Ако пристигналите от Запад стоки са от Дубровник, постановява се, щото при..., и ако отношенията с неверниците от Дубровник са такива, [постъпва се] съгласно обичая, одобрен от падишаха“ (Galabov, 1961, р. 26; Akgündüz, 1990, pp. 356 – 357). Макар и текстът за Дубровник да не е цялостно запазен, прави впечатление изричното позоваване на „обичая“ – основополагаща категория в династичното право, както и дискреционната роля на султана (*падишаха*). Неговото право на преценка при определяне на различни налози в зависимост от обществения интерес е допустимо и според ислямското право, което по принцип разделя търговските субекти в няколко групи: мюсюлмани, *зимми* („закриляни“ немюсюлмани, поданици на мюсюлмански владетел) и *харби* (жители на „света на войната“, т.е. на чужди немюсюлмански държави). Тази категоризация е възприета и

6 За икономическите измерения на кануна и шерията и честия конфликт помежду им вж. съответната студия на проф. Красимира Мутафова в настоящото издание и цитираната там литература.

в кануна, както личи от друг запазен закон на Мехмед II относно вносните мита (*гломрлок*): 1% за мюсюлманите, 2% за „дължащите *харадж*“, т.е. *зиммите*, и 4% за европейците (*фиренк*), в т.ч. за корабите, идващи от Венеция и Генуа (Akgündüz, 1990, pp. 381 – 382). Пак там се регламентират и митата за различни видове вино, което редом с множество други извори свидетелства за мащабната и легална търговия с тази стока въпреки шериатските ограничения.

От последните десетилетия на XV в. подобни разпоредби започват да се включват и в провинциалните *кануннамета*, съставяни за отделните области (*санджаки*). В търговската сфера стремежът към съобразяване с местните демографски и стопански специфики и традиции се изразява в създаването на самостоятелни закони за всяко по-голямо пазарно средище или пристанище. С оглед на поставената тук тема най-релевантни са пристанищните законници за българските дунавски и черноморски градове, много от които, датиращи от XV и XVI в., са събрани и коментирани от Бистра Цветкова. В тях са регламентирани различни, но често трудно различими пристанищни такси, с които се облагат или самите кораби според вида и тонажа си, или пренасяните стоки според вида и количеството си: *ресм-и абур*, *магерие*, *ресм-и сефине* и др. В някои случаи, като например в Солун, чуждите и османските кораби подлежат на диференциран режим, при който западните (*френк*) кораби се облагат в натура (Tsvetkova, pp. 49 – 50). В пристанищните законници се фиксира и размерът на *гломрлока*, който има най-пряко отношение към външната търговия, макар да се прилага и при преминаване от една вътрешноимперска митническа зона в друга. Самият факт, че митата върху едни и същи стоки варират в различните пристанища, е още едно доказателство за значителната регионализация на османския стопански живот. Тук също се прилага и стандартната категоризация според произхода на търговците. Най-ниският *гломрлок*, за мюсюлманите, варира между 1 и 5%, а най-високият, за чужденците – между 4 и 5%. Понякога отделни стоки се облагат еднакво за мюсюлмани и *зимми*, а размерът на митото зависи и от вида транспорт (сухопътен или воден), мястото и начина на реализиране на стоките.⁷ Като цяло, се следва принципът, че след еднократно плащане на *гломрлок* върху стоките не се дължи *бадж* при последвалото им плащане на пазари във вътрешността, но не е ясно дали това правило важи винаги и за всички търговци (Tsvetkova, 1972, pp. 52 – 54).

Впрочем фактът, че запазените закони за пристанищата по днешното българско Черноморие не съдържат изрична регламентация за облагането на чужденци, потвърждава впечатлението от други източници за постепенната им изолация от международната търговия (вж. по-долу). Подобни данни изобилстват в *кануните* за дунавските градове, но те засягат търговията с Влашко и унгарските земи, която стои извън фокуса на настоящото изследване.⁸ Макар и рядко, чужденците попадат и в пазарните законници за градове във вътрешност-

7 Вж. напр. разпоредбите за търговията с вино и брашно на несебърското пристанище (Tsvetkova, 1972, pp. 199 – 200).

8 Вж. напр. законите за пазарния *бадж* и пристанището в Никопол: „От товар плат от Бурса и сурови продукти се взема *бадж* на товар по две акчета. Но ако бурсеният плат, суровите продукти, килимчетата, канапът и тям подобни вълнени тъкани бъдат докарани и не се продават в Никопол, а отидат в Унгария и Влашко, не дават *бадж*. Дават само *гломрлок* на пристанищния емин. [...] Ако оттук преминат във Влашко платове, сукно, сурови продукти, от мюсюлмани се взема *гломрлок* на сто 3, от неверници – на сто 4, и от чужденци – на сто 5. Ако от другата страна преминат отсам платове, сукно..., ножове, желязо и други подобни различни стоки, взема се *гломрлок* от мюсюлмани на сто 3, от неверници – по 4, и от чужденци – по 5 акчета (Tsvetkova, 1972, pp. 179, 181).

та на Балканите. Пример за това е Скопие, който лежи на един от главните пътища на дубровнишките кервани към българските земи: „Ако западни неверници докарат сукно от други страни, закон е [да се взема] на товар по двадесет и пет акчета [бадж]; ако ги докарат местни неверници, на товар – две акчета“ (Tsvetkova, 1972, р. 139). Този регламент подсказва и защо чужденците предпочитат да работят с посредници османски поданици, които плащат внесената продукция много по-изгодно на местните пазари. За чуждите търговци остава задължението да заплащат митото. Като се има предвид, че почти без изключения те са представители на държави, на които Османската империя е гарантирала търговски привилегии, въпросното мито често е с размер, по-нисък от стандартните за *кануна* 4 – 5%.

Именно международното уреждане на търговските връзки, което обикновено се означава като **режим на капитулации**, е от първостепенно значение за функционирането на външната търговия в империята. Дори да се приеме подобен термин чадър за значителното разнообразие от дипломатически и правни инструменти за уреждане на тези отношения, те трябва да се разглеждат в своята еволюция и конкретния си исторически контекст, както и с оглед на различния си документален израз. Терминът „капитулация“ произлиза от латинската дума *капут/капитулум* („глава“) и отразява техническото оформление на едностранни или двустранни дипломатически актове, разделени на „глави“, с които една страна гарантира определени права и/или търговски привилегии за представителите на друга страна на нейна територия. В Източното Средиземноморие подобни отношения съществуват най-късно от XI – XII в., включително между християнски и мюсюлмански държави. Това положение влиза в известно противоречие с ислямското право, което не предвижда установяването на дълготраен мир между „земите на исляма“ (*дар ал-ислам*) и „земите на войната“ (*дар ал-харб*). Затова се прибегва до концепцията за *аман*, която дава възможност на всеки мюсюлманин да осигури временна „защита“ или „безопасно преминаване/пребиване“ в ислямска територия на един или повече чужденци немюсюлмани (*харби*), които така получат статута на *мюстемин*. Само владетелят има право да дава *аман* на неограничени групи от хора, например жителите на цял град или държава (Schacht, 1986). Важно е също да се прави разлика между категориите *мюстемин* и *зимми*. С последния термин се обозначават християните и евреите, които са поданици на мюсюлмански владетел и се ползват от неговата „закрила“ (*зимма*) и други права срещу определени ограничения и задължения, най-вече плащането на специален данък (*джизие*, *харадж*) (Иванова, 2006, pp. 142 – 146). В османската практика обаче подобно разграничение понякога е проблематично – първо по отношение на жителите на трибутарни градове и територии като Дубровник и италианските колонии в Леванта, а по-късно с оглед на честото преминаване на хора от едната категория в другата.

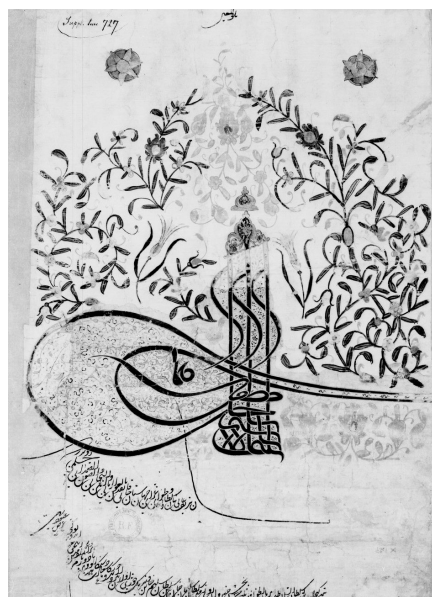
За да се избегнат религиозно-правните ограничения, важащи при подписване на двустранните мирни договори, и по-точно споразумения за временно примирие (*сулхнаме*) между ислямски и християнски държави, капитулациите биват издавани като едностранни актове от името на мюсюлманския владетел в полза на дадена чуждестранна общност. Османското им наименование е *ахднаме* – „клетвен документ“ или „спогодба“. Това двусмислие, характерно за много арабски термини и умело прилагано от ислямските правовеци в дипломатическата практика, не е случайно. Зад него се крие същността на капитулациите като формално едностранни актове, които обаче имат реципрочно действие. Султанът поема

клетвено задължение да дари *аман* на чужденците, но само след изрично заявена молба и уверение в добра воля и приятелско отношение от страна на тяхното правителство. Така, дори реципрочността на дадените привилегии да не е изрично посочена, тя се подразбира и често се изисква от османската страна. Това положение особено благоприятства навлизането на османски поданици в международната търговия и макар с известно закъснение, от него се възползват и българите. Самите привилегии имат разнообразно съдържание, но в общия случай се свеждат до няколко основни точки: гаранции за сигурността и имуществото на чужденците със статут *мюстемин*, право на свободно движение и търговска дейност, известна екстериториалност с поддържане на консулски служби и обособени квартали със собствен храм, вътрешно правораздаване в рамките на общността (освен когато в спора са намесени османски поданици), намалени мита и освобождаване от други търговски такси и т.н. Все пак, въпреки тенденцията към нарастване на привилегиите на западните колониални империи през XVII – XVIII в., Високата порта никога не допуска във вече завладените земи създаването на напълно автономни колонии, подобни на тези на италианските републики в късна Византия. Чуждестранните консули се назначават от султана с берат подобно на висшите османски служители и представителите на висшия клир на местните православни църкви. Намиращата се под тяхна юрисдикция общност (*тайфе* или *миллет*, „нация“ в западните извори) се състои от съответните *мюстемини*, най-вече търговци, но в отделни случаи тези термини се прилагат и към *зимми*, т.е. османски поданици – например към „латинския миллет“ в Галата и Хиос (İnalçık, 1986; De Groot, 2003, pp. 583 – 584). Впрочем твърде общият характер на разпоредбите в *ахднаметата* и нуждата от редица съпътстващи султански актове (берати, фермани и др.) за прецизирането и реалното им приложение показва тясната връзка между капитулационния режим и *кануна*. Доколкото последният на практика представлява съвкупността от всички династични повели, а *ахднамето* е едностранно волеизлияние на султана, то има основания капитулационният режим да се разглежда като специфична част от самото династично право.

Подобен „класически“ вид на капитулациите е възможен най-вече в отношенията на Османската империя с по-далечни независими държави, с които тя не граничи пряко и споделя общи врагове – Франция, Англия, Нидерландия. По-сложно е правното уреждане на търговските контакти с околните страни, които често воюват с османците. Това се отнася най-вече до Унгарското кралство и след практическото му унищожаване през 40-те години на XVI в. – до монархията на Хабсбургите. Те дълго разчитат на посредници в търговията си с османските територии и сравнително късно успяват да получат пряк и изгоден достъп до съседните им балкански територии, най-вече по силата на двустранни мирни споразумения след хабсбургско-османските конфликти през XVII – XVIII в. (Bur-Markovska, 1977, pp. 12 – 45; Maslev, 1991, pp. 53 – 64; Panova, 1996, pp. 51 – 67; Panaite, Dîpratu, 2020). На другата крайност стои малката Дубровнишка република. След опит за лавиране в унгарско-османското съперничество през първите десетилетия на XV в., през 1430 г. Дубровник получава едно от най-ранните османски *ахднамета*. Силната прилика на този документ с по-ранните дубровнишки грамоти на българските и сръбските владетели напомня, че въпреки стремежа към ислямскоправна аргументация капитулациите са силно повлияни от заварените дипломатически практики и отново извежда на преден план обвързването им с *кануна*, често влизащ в конфликт с шериата (De Groot, 2003, pp. 575 – 576, 580 et passim). Скоро Дубровник

окончателно приема османската сюзеренна власт и задължението да плаща *харадж* (като васален налог или колективно *джизие*), но запазва автономията си и значителни търговски привилегии. В този смисъл следващите султански документи, уреждащи статута на адриатическия град държава, представляват особен случай, тъй като става дума за зависим политически субект.

Между двете крайности на почти постоянното противопоставяне с Унгария и Хабсбургите и васалното положение на Дубровник стоят италианските морски републики Венеция и Генуа, които доминират и си оспорват търговията в Източното Средиземноморие през Късното средновековие. Те са първите католически сили, които влизат в търговски отношения с османците още през XIV в. и дълго остават основният им търговски партньор на Запад. Стремелът на италианците да запазят позициите си в региона, от една страна, и нарастването на османския натиск върху техните източни колонии, които постепенно приемат васален статут и/или биват окончателно анексирани от империята, от друга, правят тези отношения твърде сложни, а правното им уреждане – специфично. По-детайлното проследяване на тяхната еволюция дава известна възможност да се маркират и основните промени в търговската обвързаност на българските земи със Запада преди и след османското завоеване.

Изобр. 1. Султански знак (тугра) на султан Сюлейман I върху венецианското ахднаме от 1540 г.

Източник: Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Supplément turc 727.

3. Залязващата хегемония: италианските републики, османският пазар и българите

Раждането на османския бейлик в Северозападна Мала Азия традиционно се датира през 1299 г. В същата година е сключен Миланският мир, сложил край на петгодишна война между Венеция и Генуа. Договорът затвърждава водещата позиция на победителката Генуа по малоазийските брегове, и особено в Черноморието. В хода на четиринадесетото столетие, белязано от османския политически възход и залаза на българската държавност, балансът на силите между двете италиански републики

не се променя съществено въпреки следващите две изтощителни войни помежду им през 1350 – 1355 и 1378 – 1381 г. През този период търговията и политиката се преплитат в сложен възел от променящи се обвързаности между държавите в региона. Така по време на „Войната за проливите“ (1348/50 – 1355) Византия се съюзява с Венеция, но през 1351 г. подписва сепаративен договор с Генуа, потвърждавайки пълния ѝ контрол върху нейната колония на Босфора – Пера, както и доминиращото ѝ положение в Черноморието (Fleet, 1999, pp. 4 – 11; Balard, 1978, vol. I, pp. 78 – 83). Българският цар Иван Александър се опитва да лабира между двете воюващи страни. През 1352 г. той потвърждава сигурността и условията на ве-

нецианската търговия в България, договорени пет години по-рано, но междувременно води активни преговори с Генуа. Те довеждат до значителни доставки на продоволствия за генуезкия флот и установяване на генуезки консул в Несебър, както в Венеция вече има във Варна (Gjuzelev, 1995, pp. 41 – 48). Междувременно генуезците сключват споразумение с Орхан, чието съдържание не е достигнало до нас. Някои изследователи го приемат за най-ранните османски капитулации, но става дума по-скоро за двустранен договор, чиито икономически клаузи не са известни (İnalçık, 1986, p. 1182; Fleet, 1999, p. 11).

През същата 1352 г. османците слагат ръка на първото си трайно владение в Европа – крепостта Цимпе на Галиполския полуостров, и в следващия половин век успяват да подчинят голяма част от Балканите, включително териториите на разпадналото се българско царство. През този период Венеция, и особено Генуа, въпреки периодичното им въвличане в антиосмански планове и коалиции, се стремят да поддържат прагматични отношения с османските владетели, в чиято основа стоят търговските им интереси и конкуренцията помежду им. Показателно е поредното ѝ изостряне през 80-те години на XIV век, белязано от засилващата се дипломатическа активност между Венеция, Византия и османската държава, както и от продължаващата враждебност спрямо генуезците от страна на добруджанските владетели и татарите от Златната орда. През 1387 г. Генуа успява да подсигури позициите си в Черноморския басейн чрез последователни договори с новия добруджански владетел Иванко, османския емир Мурад I и татарския хан Тохтамъш (Balard, 1978, vol. I, pp. 92 – 93; Gjuzelev, 1995, pp. 74 – 78). Сравнението между търговските клаузи на договорите с българите и османците е показателно за регионалния баланс на силите. Отвъд реципрочните гаранции за живота, собствеността и търговската дейност на генуезците и поданиците на Иванко добруджанският владетел е принуден от несигурното си политическо положение да даде значителни едностранни отстъпки за генуезката търговия в своите територии: възможност за установяване на генуезка колония начело с консул, ниско мито от 1% за вносни и износни стоки, както и безмитна търговия със злато, сребро и скъпоценности (Gjuzelev, 1995, pp. 76 – 77, 127 – 139). Обратно, в договора с Мурад – новия водещ политически фактор в Мала Азия и на Балканите, под чиято власт вече се намират голяма част от българските земи, по-благоприятните условия са за османските търговци. Те получават правото да търгуват свободно и безмитно в Пера срещу незначителна брокерска такса (ок. 0,3%). Генуезците трябва да плащат „обичайното“ мито в териториите на Мурад „според старите договорки“, като само за износа на зърнени храни от Романия получават право на намалено мито, идентично с това за „сарацините [т.е. араби/мюсюлмани – бел. Д. Р.], гърците и венецианците“ (Fleet, 1993, pp. 15, 24 – 27).⁹

Условията за италианската търговия в Романия и Леванта значително се влошават при управлението на Баязид I (1389 – 1402). След възкачването му на османския престол и Венеция, и Генуа се опитват да потвърдят и дори да разширят привилегиите си за търговия в османските територии, докато междувременно кроят антиосмански планове и се опит-

⁹ Точният размер на митото за зърнени храни не е посочен, но според Кейт Флиът трябва да е бил между половин и една перпера за модий; „обичайното мито“ за останалите стоки също не е уточнено, но вероятно е било по-високо от двата процента, изисквани в по-слабите бейлици Ментеше и Айдын по това време (Fleet, 1993, pp. 26 – 27). Във всеки случай става дума за значително по-високи такси от тези, гарантирани от Иванко.

ват да подпомогнат византийците в Цариград, подложени на обсада от 1394 г. Този двукратен поход се оказва неуспешен. Още след като превзема малоазийските бейлици Ментеше и Ай-гън, Баязид забранява износа на зърно оттам, но не е ясно дали тази забрана се разпространява и върху българските земи, окончателно покорени от османците в периода 1393 – 1396 г. За венецианците подобна обща забрана със сигурност важи най-късно от 1396 г., когато те се включват в кръстоносния поход, завършил със злополучната битка при Никопол на 25 септември. Генуа не участва в кръстоносното начинание, но междувременно попада под френска власт, вследствие от което също втвърдява курса си към турците и подкрепата си за Византия. Впрочем това допълнително засилва разминаването в източната политика на метрополията и нейните колонии на Босфора (Пера), в Крим (Кафа) и на остров Хиос, които се стремят да поддържат възможно най-прагматични отношения с новите господари на региона – тенденция, която продължава и през XV в. (Balard, 1978, vol. I, pp. 95 – 100; Fleet, 1999, pp. 6, 12, 68 – 69).

Балансът на силите рязко се променя след 1402 г., когато османските войски претърпяват разгром от централноазиатския хан Тимур, Баязид I умира в плен, а синовете му започват дългогодишна междуособна война. Най-големият от тях, Сюлейман, който се установява на Балканите, в началото на 1403 г. сключва в Галиполи договор с християнската лига начело с Византия, Венеция и Генуа. Споразумението е изключително изгодно за тях. Византия получава западното черноморско крайбрежие на юг от Несебър¹⁰, както и Солун – т.е. главните пристанища на Тракия и Македония. Венеция също си връща някои владения, а генуезките колонии в Черно море са освободени от трибут. Възстановява се свободната търговия между страните, като изрично се регламентира правото на християнските държави да изнасят жито от териториите под контрола на Сюлейман срещу една перпера за модий (Gjuzelev, 2001b, pp. 166 – 172). Въпреки благоприятните клаузи на Галиполския договор, размириците през следващото десетилетие, които особено тежко засягат българските земи, затрудняват възстановяването на пълноценни търговски връзки. Генуа, за която през XIV в. Романия и Черноморието са основен износител на зърнени храни, от началото на петнадесетото столетие се насочва към други пазари заради несигурността в региона (Fleet, 1999, pp. 64 – 68). При Мехмед I (1413 – 1421) османската държава започва да се стабилизира и скоро възобновява настъпателната си политика. Неспособна да опази Солун, Византия го предава на Венеция през 1423 г., но седем години по-късно важният пристанищен и търговски център окончателно пада под османска власт. През 30-те и 40-те години отношенията остават сложни поради нарастващия османски натиск върху византийските и италианските владения на Балканите, както и заради подготовката и провеждането на кръстоносните походи от 1443 – 1444 г. Търговията обаче не прекъсва. Сметководната книга на пребиваващия в Цариград венециански търговец Джакомо Бадоер, обхващаща периода 1436 – 1440 г., свидетелства за активен стокообмен между столицата и византийските градове по южното българско Черноморие между Ахтопол и Емона. Всъщност това е само отсечка от целия маршрут, чиито крайни точки са владенията от Мурад II (1421 – 1444, 1446 – 1451) български земи и италианските градове. От първите се изнасят най-вече жито и „загорски“ восък, а

¹⁰ Скоро след това византийските придобивки се разширяват, включително с териториите между Несебър и Варна (Matanov, Mihneva, 1988, p. 149).

от вторите – различни платове. Освен италианските търговци главни действащи лица в този обмен са предимно местни гърци от черноморските пристанища, но се срещат и хора от вътрешността на страната, вероятно османски поданици. Такъв е евреинът Яков от София, който през 1439 г. продава на Бадоев значителни количества загорски восък и купува от него платове „майорикини“, все с посредничеството на друг евреин на име Пулисиото (Gjuzeleв, 2001b, pp. 262 – 264; Gjuzeleв, 2021b, pp. 401 – 402).

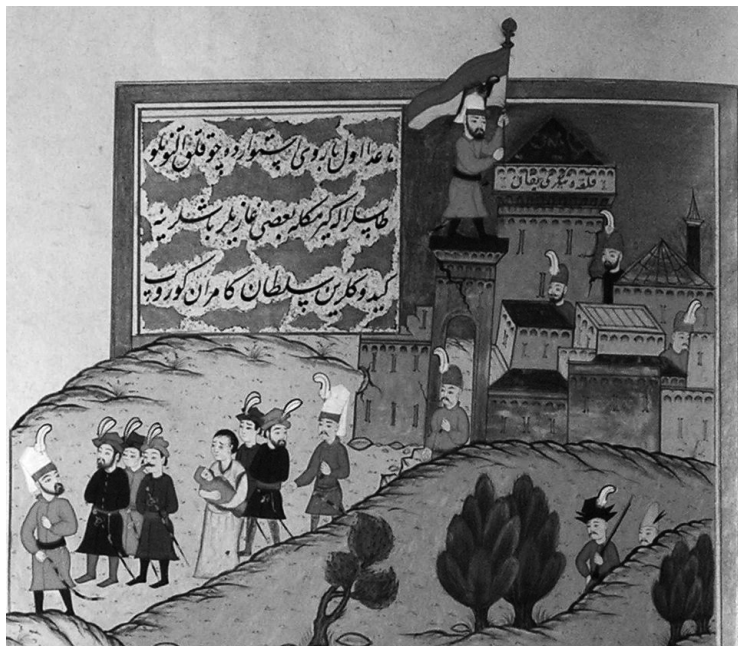
Изобр. 2. Венециански търговец в Леванта, края на XVI в.

Източник: Cesare Vecellio, *Habiti antichi, et moderni di tutto il mondo*. Venetia, [1578], p. 64v.

pp. 273 – 274). Османският контрол върху „двете земи“ (Балканите и Анадола) и върху „двете морета“ (Черно и Егейско) нараства при неговия наследник Баязид II (1481 – 1512) с превземането на Килия и Аккерман на молдовското черноморско крайбрежие през 1484 г. и на венецианските „очи“ в Пелопонес – Модон и Корон. През следващите две столетия османците налагат господството си в Източното Средиземноморие, като овладяват Сирия и Египет от мамлюките (1517 г.), о-в Родос от Ордена на хоспиталиерите (1522 г.), генуезкия о-в Хиос (1566 г.) и венецианските о-в Кипър (1570 г.) и о-в Крит (1669 г.). Така Венеция постепенно губи водещата си роля в търговията с подправки, коприна и платове между Изтока и Запада – тенденция, която се ускорява още с португалското откриване на морския път до

С изключение на Трапезундската „империя“ на Комнините, която е покорена през 1461 г., всички византийски владения по черноморските брегове са окончателно превзети от Мехмед II (1444 – 1446, 1451 – 1481) в навечерието на обсадата на Цариград през 1453 г. (Матапов, Милнева, 1988, p. 184). С падането на Града на 29 май младият султан изцяло слага ръка върху трафика през Босфора. Участващите в отбраната венецианци са избити или прогонени, а генуезката колония Пера, на срещуположния бряг на Златния рог, също е анексирана три дни по-късно. Генуезката общност получава аман, а отношенията с Венеция също са възстановени след по-малко от година, но в дългосрочен план султанът поема курс към пълно ликвидиране на колониалните владения на италианските републики в своите разширяващи се територии. В следващата война от 1463 – 1479 г. Венеция губи свои владения в Пелопонес (Аргос), Албания (Шкодра) и Егейско море – островите Сталимене/Лемнос и Негропонте/Евбея. През 1475 г. падат и генуезките колонии Кафа, Тана и др. в Северното Черноморие, а татарското Кримско ханство приема васален статут. Не е случайно, че на своите монети от този период Мехмед започва да се титулува „султан на двете земи и хаган на двете морета“ (İnalçık, 1994,

Индия в края на XV в. Периодът XV – XVI в. се разглежда като време на „упадък“ на италианското търговско присъствие в Романия и Леванта на фона на предходното столетие, когато Венеция и Генуа успяват да диктуват своите условия на залязващата Византия и на малките държавици на Балканите и в Мала Азия (Ракова, 2017, pp. 185 – 186). Така влиянието им в региона намалява обратно пропорционално на османския възход. Разрастващата се империя предлага огромен пазар, но все по-уверено го държи под свой контрол и поглъща колонии на италианските републики. При все това те остават водещият западен търговски партньор на османците поне до втората половина на XVI в.

Изобр. 3. Османски войници пленяват местните християни след превземането на крепост в Тракия при Мурад I. Фрагмент от османска миниатюра, XVI в.

Източник: Hünernâme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1523, fol. 88r.

ски търговци и остава важен транзитен център на черноморската търговия (İnalçık, 1998). Генуезци продължават да търгуват със „загорски восък“ и в началото на XVI в. (Gjuzelev, 2011, pp. 62 – 63). Венецианците по-дълго остават тясно обвързани с висшия османски елит чрез лични отношения, търговски партньорства и подкупи, като продължават да изнасят суровини, в т.ч. големи количества зърно, както и да внасят манифактурни продукти през Цариград, Солун и Галиполи (Ракова, 2017, pp. 200 – 221). Връзката им с българските земи обаче става все по-опосредствана.

Генуезците и венецианците не са единствените италиански търговци в Османската империя. Напротив, други апенински градове държави, като Флоренция, биват дори фаворизирани от Високата порта заради липсата на териториални и политически спорове с нея, а във военни години – заради споделения им антагонизъм спрямо Венеция. Флорентинското присъствие на османския пазар е засвидетелствано още през първата половина на XV в.,

Когато генуезците от Пера предават ключовете на града на Мехмед II, те получават своеобразно *ахднаме*, което им гарантира правото на собственост, религиозен живот и свободна търговия срещу мито, но междувременно ликвидира автономията на колонията и задължава местните жители да плащат поголовен данък (*джизие/харадж*). Така те на практика се превръщат в османски поданици (*зимми*) с привилегирован статут, а Пера – в Галата, интегрална част от новата османска столица и от османската икономическа система. Особено след падането на Кафа в 1475 г. генуезците (или „латините“) постепенно губят водещите си позиции за сметка на местните гърци, евреи, арменци и мюсюлмани, но Галата продължава да привлича европей-

но значително се разраства след падането на Цариград. Мехмед II, чийто близък съветник е флорентинецът Бенедето Деи, дейно покровителства тосканските търговци и им издава привилегии, сходни с венецианските, които са потвърдени от неговите наследници на престола (İnalçık, 1994, pp. 230 – 234; İnalçık, 1998, pp. 317 – 323). Първоначално, през втората половина на XV в., флорентинците търгуват предимно в Пера, Бурса и Одрин, но от началото на следващото столетие навлизат и във вътрешността на Балканите. Конкуренцията на Венеция ги кара да предпочитат сухопътния маршрут през полуострова и посредничеството на дубровничаните. Постепенно и самите италиански търговци започват да пренасят и търгуват своите луксозни платове в София, Пловдив, Видин, както и да усядат по-трайно в тези градове. През целия XVI в. тук се срещат не само граждани на Флоренция, но и на Венеция, Сиена, Болония, Анкона и др. (Spisarevska, 1986, pp. 299–301; Spisarevska, 2006, pp. 119 – 123; Gjuzelev, 2021b, pp. 403 – 411).

Българското присъствие в Италия и италианските колонии пък е най-засилено в периода между средата на XIV и средата на XV в., но може да се определи като злощастно. С изключение на отделни занаятчии, моряци и търговци в колонията, става дума най-вече за български роби и особено робини, заробвани в хода на османското нашествие и купувани на робските пазари от италиански търговци, корабоприематели, обикновени граждани и благородници (Gjuzelev, 2021a). Последните изследвания потвърждават по научен път впечатлението, което оставят редица християнски и мюсюлмански извори от периода: робите са най-съществена част от плячката на османските акънджии в хода на завоеването на даден регион, а **робската търговия** – основополагащ елемент от ранноосманската икономика (Schmitt, Kirovska, 2022). Една част от робите остава в ръцете на пограничните бейове и техните подчинени воени, друга (1/5 от общата плячка) се отделя за владетеля, а трета част, състоящата се предимно от жени, се излага на робските тържища. Там италианските търговци са особено активни (Fleet, 1999, pp. 37 – 58). Венециански и генуезки нотариални документи говорят за големия мащаб на тази търговия и за българското „участие“ в нея. То е най-изразено в последните десетилетия на XIV и първите на XV в., когато българските земи попадат под ударите на османското нашествие, а след това стават арена на неколкостепенни междуособици, бунтове и военни кампании. Само в нотариалния регистър на Антонио Брешиано от венецианския остров Крит за 1381 – 1383 г. се откриват повече от 130 имена на роби „от български род“ (de genere Bulgarogum), предимно от географската област Македония, където по това време върлуват акънджийските отряди. В периода между 1390 и 1415 г. през критските нотариуси преминават поне още 84 българки и българи редом с албанци, власи, гърци, сърби, черкези, руси и др. Основният износен пункт на роби от Романия (Балканите) е Галиполи, но често те се продават също в Цариград и малоазийските пристанища (Sakâzov, 1932; Gjuzelev, 2001a). През XIV и XV в. десетки българки и няколко българи са регистрирани като роби и в Генуа, макар и тук да преобладават робите татари, черкези и др., пристигащи от генуезката колония в Кафа (Balard, 1978, vol. II, pp. 799 – 801; Hinkovski, 2013 – 2014). Все пак тези числа, които вероятно ще растат с бъдещи изследвания в италианските архиви, бледнеят на фона на хилядите роби, които ежегодно „наводняват“ османския пазар, особено след големи кампании, а и на фона на данните за общия брой на робите в

италианските републики.¹¹ Очевидно е, че пикът на заробванията в българските земи може да се датира между 70-те и 90-те години на XIV в., в разгара на османското завоевание на региона, а през следващото столетие българите постепенно изчезват от робските пазари с изместването на фронтовете на запад и север.

Спорадични заробвания на българи и други балкански християни са засвидетелствани и през XVI и XVII в. в контекста на османски наказателни акции срещу хайдутски дружини и бунтове на местното население, както и при нелегални единични отвлечения. През същия период, също спорадично, в империята се срещат и християни робовладелци (Тодорова, 2021, pp. 67 – 82, 277, 304 – 310). Робството като явление продължава да хвърля своята сянка върху Италия и други части на Западна Европа поне до XVIII в., а в Османската империя то просъществува въпреки реформените опити и до епохата на Танзимата. Въпреки това след XV в. османско-италианската робска търговия запада, поне що се отнася до егейско-черноморския регион. Отделни българи може би фигурират сред множеството „турски“ роби, предимно мюсюлмани, но и християни османски поданици, които попадат в католическите владения в Средиземноморието през XVI – XVII в. Повечето от тях обаче са набавени при военни и корсарски акции и не се вписват в картината на търговския обмен между мюсюлманския Изток и католическия Запад. Изключение прави един епизод от 1688 г., когато, възползвайки се от добрите френско-османски отношения, френският посланик в Цариград купува и изпраща за Тулон хиляди роби християни, вероятно за служба във френския флот (Тодорова, 2021, pp. 326 – 341). Произходът им трябва да се търси по фронтовете на бушуващата по това време война на империята срещу християнската Свещена лига, но е възможно сред тях да фигурират и представители на разбунтувалите се през 1688 г. български католици.

Останалата част от стокообмена между българските земи и Италия, в който, както ще се види, главна посредническа роля играе и Дубровник, в общи линии запазва своя характер през целия период от XIV до XVII в. Българското селско стопанство осигурява големи количества кожи, восък, вълна и други суровини за италианските и дубровнишките търговци, които, от своя страна, внасят на местния пазар разнообразни манифактурни стоки: платове, хартия, стъкло, керамика и др. (Spisarevska 1986; Spisarevska, 2006; Ракова, 2017, pp. 217 – 225; Gjuzelev, 2021b, pp. 397 – 399, 408 – 413). По-особено стои въпросът с **житомомо** – друг артикул, който представлява традиционен интерес за Венеция и Генуа през Късното средновековие. Въпреки все по-строгите османски рестрикции след средата на XV в. износът на зърно продължава и по-късно както с периодичната благословия на Високата порта, така и чрез широко практикуваната контрабанда. Политическите, икономическите и климатичните условия водят до значителни колебания в житната търговия. Така периодът между 1548 и 1564 г., белязан от криза на италианското земеделие и излишъци в османското производство, води до „бум на турското жито“ на италианските пазари. През следващите десетилетия обаче прекомерното нарастване на населението в империята, съпроводено от климатични аномалии, епидемии и други фактори, води до силно редуциране на османския износ. Вследствие от това италианските републики са принудени да ускорят собственото си зърнено производство, а от края на XVI в. някои от тях, като Флоренция,

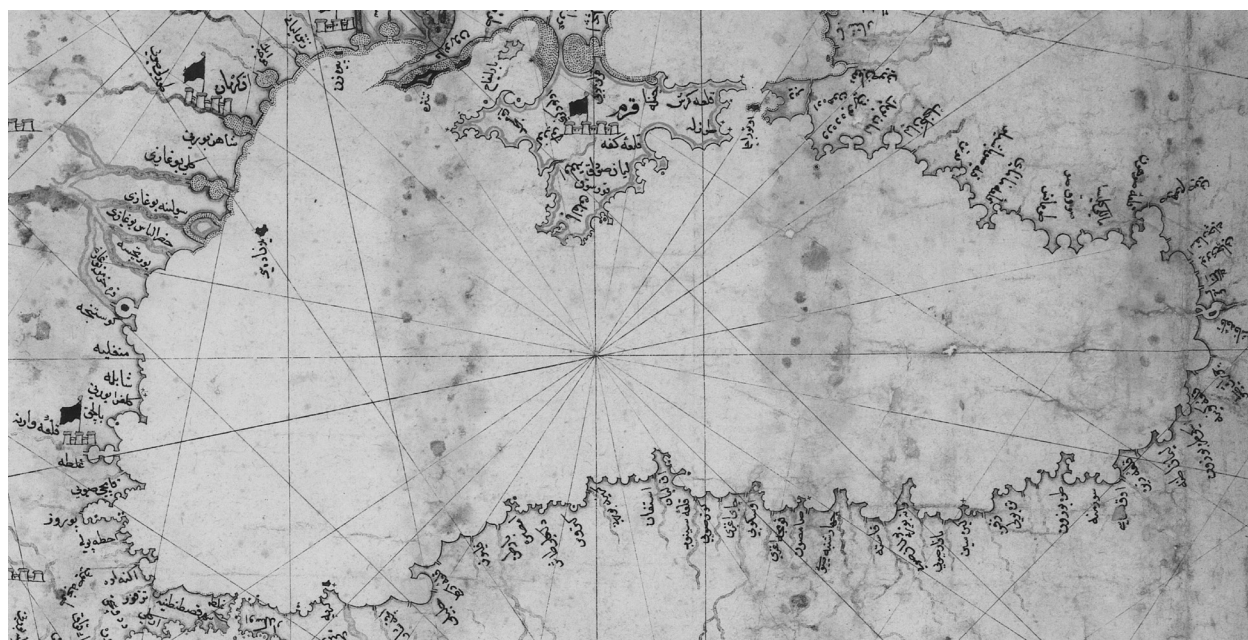
11 През първите десетилетия на XV в. в Генуа са регистрирани над 2000 роби, а във Венеция само в периода 1414 – 1423 г. са продадени над 10 хил. роби (Тодорова, 2021, p. 325).

се насочват активно и към внос от Балтика. Венеция обаче остава по-тясно обвързана с османския житен пазар, който отново започва да се отваря по същото време. Независимо от вълнообразното движение на тази търговия, в периода след средата на XV в. може да бъде установена и една трайна тенденция: делът на „българското“ жито в „турския“ износ за Италия несъмнено спада. В голямата си част то остава „резервирано“ за задоволяване нуждите на османската столица и войската. Нещо повече, транспортирането му от дунавските и черноморските пристанища подлежи на много по-лесен и строг контрол при Провиантите, отколкото е възможен по егейските крайбрежия и острови, където се концентрира основната контрабандна дейност (Braudel, 1998, pp. 572 – 583; İnalçık, 1994, pp. 182 – 185). С други думи, постепенното отпадане на българското зърно от международната търговия стои в пряка връзка с въпроса за мястото, което Черноморският басейн заема в нея след османското завоевание.

4. Международната търговия в Черно море

За регламентацията на чуждото участие в черноморския пазар откриваме някои индикации в османско-венецианските дипломатически актове. Освен свободната търговия и ниско мито (*комеркио*) от 2% върху всички стоки, с изключение на безмитния внос на сребро, търговските клаузи в сключения през 1454 г. договор със Синьорията предвиждат и някои ограничения: венецианските кораби могат „да хвърлят котва само в пристанището на Константинопол“, както и да търгуват в Черно море само със стоки „на християни“ (Ракова, 2017, pp. 108 – 109; 191 – 193; 243 – 249). Последната, не съвсем ясна клауза традиционно се тълкува като забрана да се търгува с роби мюсюлмани, но е възможно чрез нея Мехмед да налага по-широка възбрана върху износа на суровини от Черноморието, които са му нужни за снабдяването на възстановяващата се имперската столица. Подобна клауза отсъства от следващия договор от 1478 г., с който обаче венецианският байло се задължава да плаща такса от 10 000 дуката за правото на търговия. Според някои извори този налог (*нешкеш*) се отнася конкретно до търговската дейност в Черно море, макар това да не е изрично посочено в дипломатическите текстове (Ракова, 2017, pp. 192 – 194, 251; De Groot, 2003, p. 589).¹² Така или иначе, той е отменен с подновяването на венецианските привилегии и задължения от Баязид II след възкачването му на престола. В издаденото от него през 1482 г. *ахднаме* специално е формулирано правото на венецианците да стигат със своите кораби „до Истанбул, Галата, Трабзон и Кафа“, т.е. в цялото Черноморие (Theunissen, 1998, p. 373). Клаузата се повтаря в следващите капитулации до 1540 г., когато Трабзон и Кафа отпадат от текста. Това често се приема като свидетелство за окончателното формално „затваряне“ на Черно море за чужди кораби, а от следващата година датира и последният документиран износ на зърно през Босфора (Theunissen, 1998, pp. 652, 664; İnalçık, 1979, pp. 108 – 109).

¹² Обвързването на въпросната такса конкретно с търговията в Черно море явно е било дискутирано в хода на венецианско-османските преговори, предхождащи договора (Porescu, 2011, p. 149).

Изобр. 4. Карта на Черно море. Фрагмент от османски портулан, XVII в.

Източник: Bayerische Staatsbibliothek, Cod. turc. 431.

Широко дискутираният в историографията въпрос за статута на Черно море като „турско езеро“ е по-многопластов и пълноценният му отговор изисква разделяне на политико-географското и икономическото ниво на проблема. Османската династия налага пълната си териториална власт върху Черноморието едва с овладяването на Бесарабия през 1538 г. и на източните понтийски брегове през 1579 г. В стопанско отношение обаче водещ е контролът върху Проливите и основните търговски центрове (Цариград, Килия, Аккерман, Кафа, Трапезунд), осъществен още в предходното столетие (Popescu, 2011, pp. 158 – 159). Така в зависимост от външнополитическата ситуация и нуждите на вътрешния пазар рестрикции върху износа на суровини през Босфора с различен обхват, продължителност и реципиенти се налагат още от 1453 г. насетне. Нарастването на населението на османската столица и на платената войска, както и икономическите трусове в империята водят до значително затягане на този контрол след средата на XVI в. и постепенното попадане на Черноморието в периферията на международната търговия за сметка на все по-голямата му интеграция във вътрешноимперския пазар (İnalçık, 1979, p. 108). При все това чужди търговци се срещат в Черно море и след 1540, и след 1579 г. Макар и с намаляла интензивност, венецианска търговска активност тук е засвидетелствана поне до 70-те години на XVII в., като републиката на св. Марк дори разкрива свои консулства в Кафа (1593 г.) и Килия (1640 г.). Повечето свидетелства от това време обаче са свързани с големите трудности, несигурност и извънредни налози, с които се сблъскват венецианските търговци при преминаването си през Босфора. Това дава основание на Анка Попеску да разграничи периодите преди и след договора от 1540 г., характеризиращи се съответно с „рестриктивен, но гарантиран достъп“ (1482 – 1540 г.) и „негарантиран достъп“ до Черно море след тази година (Popescu, 2011, pp. 147 – 154).

Подобно разграничение е валидно най-вече с оглед на венецианския случай. Както ще се види, със своя особен статут дубровничаните продължават активно да експлоатират варненското пристанище през втората половина на XVI в. и да осъществяват редовни курсове оттук до Анкона. От следващото столетие Портата започва поне формално да открехва вратата на Черноморието за западните колониални империи. В капитулациите за Англия и Холандия през XVII в. изрично е осигурено правото на техни търговци да оперират в черноморските пристанища, а през следващото столетие такова право придобиват също хабсбургските (1718 г.), руските и френските поданици (1739 г.). Само холандците обаче могат да правят това със собствени кораби, докато останалите трябва да ползват османски плавателни съдове (Popescu, 2011, pp. 156 – 157). Реалното приложение на тези клаузи не е съвсем изяснено. Според Мехмет Булут въпреки въпросната привилегия „черноморската търговска зона не се използва от холандците през XVII в.“ (Bulut, 2001, p. 110, fn. 16). Графит на холандски кораб, изобразен в несебърската църква „Св. Стефан“ скоро след изписването ѝ през 1712 г., подсказва, че е възможно такива съдове все пак да са акостирали в пристанищата по българското крайбрежие в края на XVII – началото на XVIII в. (Mitev, 1988, p. 52; Ovcharov, 1992, pp. 26 – 36). Участието на тези пристанища в международната търговия през периода се изчерпва предимно с курсове на по-малки мюсюлмански и гръцки кораби от и до Цариград, Солун и Смирна, където се осъществява прякото взаимодействие с чуждите търговци (Ovcharov, 1992, pp. 56 – 100). Френският дипломат Шарл дьо Пейсонел, който пребивава в Османската империя през третата четвърт на XVIII в., пише, че във Варна, Бургас и Балчик освен османски стоки (вкл. сапун от Смирна, кърпи, шалове и лен от Каиро, елци и гащи от Солун и др.) се внасят немалки количества френски сукна, венециански атлази, френска захар и кафе, източни подправки и др. (Tsvetkova, 1975, pp. 308 – 309; Gandev, 1976, pp. 400 – 401).¹³

Изобр. 5. Графит на холандски кораб от несебърската църква „Св. Стефан“, нач. на XVII в. (по Ovcharov, 1992, pp. 26 – 36, no. 1).

Кариерата на самия Пейсонел, служил като френски консул в Крим през 1753 г., както и неговият „Трактат върху черноморската търговия“ (1787 г.) говорят за нарастващия френски интерес към Черно море, но възобновяването на чуждестранното присъствие тук е бавен и мъчителен процес. Той получава значителен тласък

13 Според Пейсонел, както и според други свидетелства, търговията във Варна през втората половина на XVIII в. се държи почти изцяло от местните еничари (Tsvetkova, 1975, p. 307; Gandev, 1976, p. 401). Активното участие на еничарите и техните мрежи в икономиката на османските пристанищни градове през XVIII и началото на XIX в. напоследък са обект на задълбочено проучване в рамките на изследователския проект *JaNet: Janissaries in Ottoman Port-Cities: Muslim Financial and Political Networks in the Early Modern Mediterranean* – вж. <https://janet.ims.forth.gr> (последно посетен на 12.01.2025 г.).

едва с договорите от Ключук Кайнарджа (1774 г.) и Париж (1802 г.), когато съответно Русия и Франция получават правото на търговска навигация през Проливите, както и възможността да разкрийт свои консулства в черноморските пристанища. Специално по отношение на българското Черноморие непосредствените резултати са скромни: във Варна свои търговски представителства последователно откриват и Русия (1784 г.), и Франция (1802 г.), но и двете просъществуват за кратко и по-скоро номинално, тъй като титулярите им пребивават предимно в Цариград. Истинското „отваряне“ на Черно море за международната търговия настъпва едва през 30-те и 40-те години на XIX в., когато империята подписва нови търговски конвенции с редица европейски държави и отпадат османските рестрикции за износа на зърнени храни и други селскостопански продукти (Tonev, 1995, pp. 18 – 19, 26 – 27; 100 – 102; Roussev, 2004; Roussev, 2008).

5. Разцветът на посредника: дубровнишките търговци в българските земи

През XV – XVII в. ключова роля в търговския обмен между българските земи и Италия, а и със Запада като цяло, играе Дубровник. Дубровнишките търговци са активни и предпочитани посредници в тези отношения още от XIII в., както свидетелстват дарствената грамота на цар Иван Асен II от 1230 г. и сключеният през 1253 г. договор между цар Михаил II Асен и адриатическата република (Nikolov et al., 2017, vol. 1, nos. 1, 2). Връзките продължават и през следващото столетие, но се концентрират предимно в северозападните български земи. Това се отнася особено до периода след 1358 г., когато Дубровник заменя венецианския съюзеренитет с унгарски, а Видин и областта първо попадат под пряка унгарска власт (1365 – 1369 г.), след което трайно се обособяват в самостоятелното Видинско царство на Иван Срацимир (Петров, 1967). След като Баязид I слага ръка на Видин през 1396 г., „България“ продължава да се среща в дубровнишки документи от края на XIV и началото на XV в. като една от областите, представляващи търговски интерес за републиката редом със Славония, Босна, Срем и др. (Nikolov et al., 2017, vol. 1, nos. 51, 52, 55). През този период названието „България“ се използва в дубровнишката практика по отношение на териториите на Видинското царство (Kostova, 2017). Редом с някои други изворови податки това дава основание на някои изследователи да приемат, че то продължава своето автономно съществуване и след 1396 г. под властта на Константин, сина на Иван Срацимир – теза, която обаче среща редица контрааргументи и не се приема за меродавна (Biliarsky, 2023).

Така възниква въпросът дали България присъства във въпросните документи „по инерция“¹⁴, или търговските връзки действително просъществуват въпреки променената политическа ситуация, както и във втория случай – на какъв правен регламент се основават те. Допуска се, че дубровничаните продължават да търгуват в земите на покорените български царства „по силата на преди дадените им привилегии“ (Nikolov et al., 2017, vol. 1, p. 227, fn. 10). Точните условия на тази търговия след 1396 г. остават неясни, но има сведения, че през същата година те получават писмени гаранции (*litteram securitatis*) „от турците“, а през

14 Подобно допускане е най-обосновано за решението на Големия съвет от 1398 г. за условията на избор на консули „в земите на Славония, Босна, Срем и България“, с което се подновява по-стара разпоредба от 1387 г. (Nikolov et al., 2017, vol. 1, no. 50).

следващите години се водят преговори с различни османски представители относно сигурността на дубровнишките търговци, митата и изисквания, вероятно безуспешно, от султана трибут (Vožić, 1952, pp. 15 – 21). Макар и с намаляла интензивност, контактите не се прекъсват и в смутните години след османското поражение в битката при Анкара през 1402 г., когато българските земи стават арена на опустошителната война между синовете на Баязид I за бащиното им наследство, а Дубровник е въввлечен в конфликт с Босненското кралство и в борбата за унгарската корона между Сигизмунд Люксембургски и претендента Владислав Неаполски в Далмация. Още в края на 1402 г. Сюлейман Челеби, който първоначално оглавява османските владения на Балканите, изпраща свой пратеник в Дубровник, който вероятно потвърждава дотогавашните търговски условия и си тръгва с голямо количество сукна (Vožić, 1952, p. 24; Filipović, 2023, p. 108).¹⁵ Месец след като Сюлейман е убит от брат си Муса в Тракия на 17 февруари 1411 г., в Дубровник се обсъжда скорошната кончина на търговеца Якша Прибилович „в пределите на България“ (Nikolov et al., 2018, vol. 2, no. 4). Не става ясно как, къде и кога точно е настъпила неговата смърт, но очевидно търговската дейност тук не престава дори в най-изострената фаза на османската междусобица.

Следващите десетилетия са белязани от рискованото, но умело лавиране на Дубровник във враждебните отношения между неговия сюзерен, Унгарското кралство, и османците, които постепенно възстановяват настъпателната си политика и разширяват контрола си върху ключовите за адриатическата република балкански пазари. Поне до 50-те години на XV в. тя е принудена да се съобразява и с интересите на останалите християнски владетели в Западните Балкани, най-вече в Босна и Сърбия, но и с ползващите се със значителна автономия бейове в османските погранични области. Още в края на XIV в. първият скопски *уджбей* Паша Игит предлага на дубровничаните митнически облекчения в териториите под свой контрол, а по-късно те не пропускат да демонстрират своята „голяма любов и доброжелателство“ пред неговите наследници Исхак бей и Иса бей с ласкателства и скъпи подаръци (Vožić, 1952, pp. 17, 27 – 28, 48, 110 – 111; Filipović, 2023, pp. 108 – 110). Не е случайно, че в хода на петнадесетото столетие Скопие измества по значение старите центрове на дубровнишката търговия в Западните Балкани, Сребреница и Ново бърдо, и се превръща в неин основен проводник към вътрешността на българските земи (Vožić, 1952, pp. 281 – 287).

Междувременно тенденцията е към изпадане на републиката във все по-пряка зависимост от османската централна власт. Събитията от 30-те и 40-те години на XV в. са показателни за лющкането на дубровнишката политика между лоялността към Унгария и християнската кауза, от една страна, и нарастващата нужда от урегулиране на отношенията с Мурад II, от друга. През 1430 г. той дарява на явилите се в Одрин пратеници Пиер Лукаревик и Цорци де Гоци грамота, с която най-общо гарантира неприкосновеността на Дубровник и правото на неговите граждани свободно да се движат в османските територии и „да търгуват с всякаква стока и да плащат определената според закона царина и никой да не смее да ги забави или да им пречи“ (Nikolov et al., 2018, vol. 2, no. 23). Въпреки това пет години по-късно дубровнишката управа съдейства на българския княз Фружин, изпратен от унгарския крал Сигизмунд с антиосманска мисия в Албания (Nikolov et al., 2018, vol. 2, nos. 28 – 34). След като

¹⁵ Според И. Божич това пратеничество пристига в Дубровник в края на септември 1403 г., но Е. Филипович цитира документ със сходно съдържание от декември 1402 г.

за първи път анексират сръбското княжество през 1439 г., османците засилват натиска си върху Дубровник. Султанът настоява далматинската република да признае неговата сюзеренна власт, а след първоначалния ѝ отказ арестува всички нейни търговци в своите земи и конфискува стоките им. Изправени пред опасността от пълна блокада, дубровничаните се съгласяват да изплащат васален данък (*харадж*) от хиляда златни дуката под формата на сребърни съдове, срещу което обаче получават и редица нови **привилегии**. Тези договорености са фиксирани в издаденото от Мурад II *ахднаме* през 1442 г. (Nikolov et al., 2018, vol. 2, no. 42), но остават в сила твърде за кратко. Още през същата година Дубровник е въвлечен в преговорите за предстоящия кръстоносен поход на полско-унгарския крал Владислав III Ягело и действително се включва с две галери във втората му фаза през 1444 г. Въпреки трагичния край на похода във Варненската битка на 10 ноември с.г. сръбското княжество е възстановено и османският натиск отслабва за известно време, което позволява на Дубровник да отхвърли васалния си статут и съответния данък. Търговските връзки не прекъсват, но официалните контакти се осъществяват най-вече с посредничеството на скопския управник Иса бей (Vožić, 1952, pp. 81 – 92, 99 – 111). През 1454 г. той дарява на републиката грамота с гаранции за сигурност и свободен достъп на нейните търговци в османските територии „по повеля на големия господар“, т.е. на новия султан Мехмед II (Nikolov et al., 2018, vol. 2, no. 45). След падането на Цариград през 1453 г. самият Мехмед насочва поглед към Западните Балкани и отношенията с дубровничаните отново се изострят, преди да бъдат уредени с новото *ахднаме* от 1458 г. (Vožić, 1952, pp. 142 – 157; Nikolov et al., 2018, vol. 2, no. 57). С постепенното затваряне на османския обръч около Дубровник след окончателното превземане на Сърбия (1459 г.), Босна (1463 г.) и Херцеговина (1482 г.) той запазва своята автономия, но безвъзвратно попада под сюзеренната власт на империята.¹⁶ Условието на този статут намират своята крайна формулировка в *ахднамето* на Баязид II от 1481 г. (Nikolov et al., 2018, vol. 2, no. 91).¹⁷ Те биват препотвърждавани от следващите султани с минимални изменения до 1649 г. и прецизирани с многобройни фермани, третиращи конкретни казуси, но на практика продължават да важат до ликвидирането на Дубровнишката република от Наполеон през 1808 г. (Zlatar, 2010, pp. 78 – 97; Kursar, 2020, pp. 308 – 309).

Въпреки че Мехмед II обмисля възможността да превземе Дубровник и надали би имало кой да го спре в подобно начинание, в крайна сметка османците осъзнават голямата полза, която могат да извлекат от наличието на едно „неутрално“ пристанище на западната си граница, както и от запазването и стимулирането на традиционните дубровнишки търговски мрежи във вътрешността на Балканите (Miović, 2013, pp. 188 – 189). Така османското покровителство създава една твърде благоприятна ситуация за адриатическата република. Васалният ѝ статут се изразява единствено в задължението да плаща *харадж*, който не-

16 Това не пречи на дубровнишката управа да продължава да изпраща на унгарския крал разузнавателни сведения за движението на османските войски и намеренията на султана дори през 90-те години на XV в. (Nikolov et al., 2018, vol. 2, no. 106). Всъщност до 1526 г. Дубровник запазва своя двоен васалитет, продължавайки да изплаща трибут от 500 дуката и на унгарския крал, а особеният статут и широката разузнавателна мрежа на дубровничаните в Османската империя и Средиземноморието им позволяват активно да „търгуват“ със събраната информация както със Запада, така и с османците според случая и нуждите си и през следващите столетия (Miović, 2013, pp. 190 – 191, 198 – 204).

17 В оригиналния славянски текст на документа той е наречен „берат и клетвен документ от името на царството ми“ (Nikolov et al., 2018, vol. 2, p. 295).

колкократно се покачва при Мехмед II, но в крайна сметка е фиксиран на 12 500 дуката през 1481 г. (Vožić, 1952, р. 222). Освен неговия размер и правото на свободна търговия грамотата на Баязид II от същата година потвърждава и ред други привилегии, дадени още от неговия баща: 2% мито, „както е законът в Одрин, Пловдив и Кратово“, и то само за продажба, но не и за транзит на стоки;¹⁸ право на инкасиране на дългове и освобождаване от колективна отговорност за дълговете на други дубровничани в османските територии; право на справедливо дело пред кадийския съд при спорове „с турци“;¹⁹ неприкосновеност на имуществото им и предаването му „в дубровнишки ръце“ в случай на смърт в османските предели (Nikolov et al., 2018, vol. 2, pp. 296 – 297). Всички тези привилегии са характерни за капитулациите, издадени на други европейски държави, и в този смисъл доближават дубровнишките търговци до статута *мюстемин*. С плащането на колективен харадж те на практика си осигуряват и правата на останалите немюсюлмани под пряка османска власт, т.нар. *зимми* („закриляни“ според ислямското право) – право на вероизповедание и поддържане на собствени храмове, на притежание на частна собственост (*мюлк*) и др., без обаче да си навличат стандартните ограничения и данъчни задължения на османската рая. С други думи, дубровничаните имат един своеобразен и изключително привилегирован статут, който обединява в себе си предимствата на категориите *зимми* и *мюстемин* и е отразен в османската документация със специално название – *дубровниклю* или *дубровник тайфеси* (Kursar, 2020, pp. 304 – 308). Нещо повече, за разлика от останалите османски васали на Балканите, като дунавските княжества, Дубровнишката република запазва пълна вътрешна автономия и дори получава право да приема „люде, говорещи всякакъв език“, и да търгува свободно с когото пожелае, включително с враговете на империята (Nikolov et al., 2018, vol. 2, no. 91).

Набелязаните привилегии превръщат Дубровник в ключов фактор в търговските връзки между османските територии и Запада, а шестнадесетото столетие може да бъде определено като „златния век“ на далматинската република (Poročić, 1973; Zlatar, 2010, pp. 72 – 73). Ролята ѝ нараства още повече по време на военни конфликти между империята и католическите ѝ противници, както през 1537 – 1540 и 1570 – 1573 г., когато се наблюдават неколкостранни скокове в стойността на дубровнишката търговия (Vecheva, 1982, р. 27; İnalçık, 1994, р. 262). Както личи от папските привилегии, дадени през 1433 и 1566 г. на дубровничаните за право да търгуват „с турците и други неверници“ (с изключение на забранени стоки като оръжие, желязо и дървесина), посредническата им роля е взаимно изгодна за всички страни без Венеция, основния съперник на Дубровник на османския пазар (Vožić, 1952, pp. 59 – 60; Vecheva, 1982, р. 25). Постепенният залез на венецианското присъствие в Черноморието и Леванта води до ограничаване на търговското съревнование между републиките на св.

18 С времето този размер на митото остава непроменен за търговията във вътрешността на Румелия, макар и да са въведени по-високи ставки от 5% за Цариград и 3% за Одрин и Бурса; стандартният размер на мита в империята е 3% за мюсюлманите, 4% за немюсюлманите османски поданици и 5% за чужденците (Vožić, 1952, pp. 225 – 226; İnalçık, 1994, р. 261; Kursar, 2020, р. 305). Привилегията става още по-изгодна през 1521 г., когато Сюлейман I дава право на Дубровник да откупи събирането на двупроцентното мито срещу фиксирана сума от 300 хил. акчета за три години, или по 50 хил. акчета, дължими на всеки шест месеца (Poročić, 1973, pp. 127 – 128; Zlatar, 2010, р. 85). Тези привилегии се препотвърждават и през XVII в., но често се нарушават от местните османски власти (Ivanova, 2012, pp. 103–105).

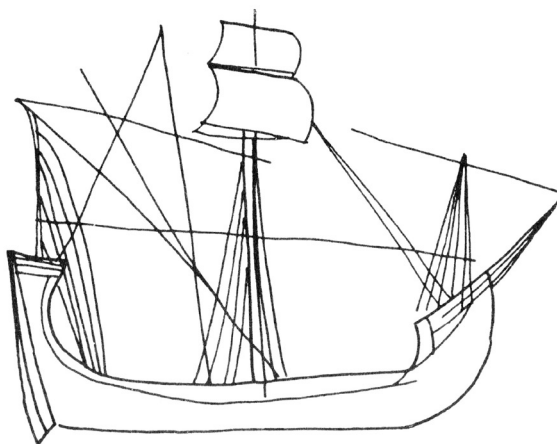
19 От тази клауза се подразбира, че дубровничаните имат също право да решават споровете помежду си без намеса на османските власти.

Марк и на св. Влас предимно до Адриатика, но с времето се появяват и нови конкуренти. На източното адриатическо крайбрежие се развиват и други пристанища под османски контрол, като Авлона, а след 1590 г. е изградено ново пристанище в Сплит, където, с дейното участие на Венеция и на османските търговци, евреи и мюсюлмани, се концентрира голяма част от морския внос и износ на Западните Балкани (Poročić, 1973, pp. 361 – 364; Inalcik, 1994, pp. 265 – 266; Braudel, 1998, pp. 279 – 281). Както в тези пристанища, така и във вътрешността на Балканите, и особено в търговията с Централна Европа, все по-активна дейност развиват османски поданици – мюсюлмани, евреи, арменци и православни християни, които си партнират с дубровничаните, но и започват да заемат тяхното място. Пак от края на XVI в. в Цариград и главните търговски центрове в Леванта пряко и трайно навлизат големите колониални империи Франция, Англия и Холандия, с което посредническата роля на Дубровник постепенно губи своето предишно значение. Така след средата на XVII в. дубровнишката търговия преживява упадък, за който значително допринасят опустошителното земетресение и последвалият пожар през 1667 г., когато градът губи около една трета от населението и много от сградите си (Kursar, 2020, p. 328). Все пак, въпреки значително си свиване, търговските връзки на републиката с българските земи просъществуват и през XVIII в.

Получените привилегии са само един от факторите за устойчивостта на дубровнишкото присъствие на османския пазар. Ключово значение има своеобразният хибриден характер на дубровнишката търговия, която оптимално съчетава **сухопътния и морския трафик**, като набляга на единия или другия вид транспорт в зависимост от конкретните стопански, политически и логистични условия. Подобни вариации се наблюдават както в дейността на отделни търговци и сдружения, така и в някои по-обща тенденции, отразяващи адаптивността на дубровничаните. През Късното средновековие те експлоатират и се установяват в рударските центрове в Западните Балкани, като износът на сребро и злато формира голяма част от техния оборот (Kursar, 2020, pp. 309 – 310). Когато османците овладяват региона и налагат монопол и експортни забрани върху тези суровини, но в същото време елиминират междудържавните граници и въвеждат общ митнически регламент, дубровнишките кервани започват по-активно да навлизат във вътрешността на полуострова. Оформят се няколко главни и множество второстепенни маршрути, повечето от които се сливат в София – основния преразпределителен център в българските земи. Важен вектор на това проникване става пътят през Нови пазар (в днешна Сърбия), Скопие, Кюстендил и Дупница, откъдето керваните се насочват към София или директно към Тракия през Самоков и Ихтиман. Още по-натоварен е пътят между София и Нови пазар през Пирот и Гъргуре, където стоките в посока Дубровник се претоварват от волски и биволски коли на коне, с които било възможно преминаването на планинските местности в Западните Балкани (Vecheva, 1982, pp. 53 – 61; Spisarevska, 1979, pp. 153 – 156).

Междувременно още от XV в. значително нараства както броят, така и вместимостта на дубровнишките кораби, а през следващото столетие морският транспорт става все по-предпочитан, тъй като изисква по-малко разходи и дава възможност за застраховка на стоките. Дубровничаните запълват нишата, отворена с венецианското изтегляне от Черно море, и през третата четвърт на XVI в. варненското пристанище се превръща в техен основен вносно-износен пункт в българските земи, откъдето ежегодно се експорти-

рат десетки хиляди животински кожи, големи количества вълна и други стоки.²⁰ Повечето кораби, идващи от Дубровник, разтоварват във Варна западните манифактурни продукти и тръзват оттук, натоварени със суровини, директно към Неапол, Ливорно и най-често до Анкона – основния град партньор на Дубровник в Италия. Паралелно с черноморския град като важен транспортен възел на дубровнишката търговия с българския пазар се издига пристанището в Родосто на Мраморно море. От 80-те години на века то категорично измества Варна, за което роля играят различни фактори, но най-вече по-лесният и евтин достъп до това пристанище както по море, така и по суша (Sakázov, 1929b, pp. 8 – 12, 15 – 23; Sakázov, 1930, pp. 63 – 64, 138 – 141; Vecheva, 1982, pp. 25 – 26; 49 – 51, 66 – 74, 181 – 182; Spisarevska, 1987, pp. 46 – 47 et passim).²¹

Изобр. 6. Графит на тримачтов дубровнишки кораб (карака) от XVI в. в несребърската църква „Св. Йоан Алитургитос“ (по Ovcharov, 1992, pp. 18 – 25, no. 49).

Седемнадесетото столетие е белязано и от упадък на дубровнишкия флот, което отново извежда на преден план сухопътните маршрути през Балканите – феномен, който Ф. Бродел разглежда като част от една обща за Южна Европа тенденция на „превъзходство на сухоземните маршрути над морските“, съпътствана или последвана от „прииждането на корабите от север“, т.е. от Англия и Холандия,

през XVII в. (Braudel, 1998, pp. 180, 277 – 283). Във всеки случай, с изключение на снабдяването на самия Дубровник и сухопътния износ на неговата собствена манифактурна продукция, която значително нараства през XV – XVI в., по-голямата част от дубровнишката търговия запазва своя посреднически и хибриден характер. С други думи, маршрутът на стоките винаги включва и сухопътен, и морски отрязък, които имат различна продължителност в зависимост от конкретните условия, предпочитанията и възможностите на търговците. Така складираните в София стоки обичайно се пренасят по суша до Дубровник и оттам – по море на запад, но нерядко първо потеглят на изток, по по-лесния път до Родосто, където се товарят на кораби за метрополията или директно за Италия. Обратно, богатата животновъдна продукция от Добруджа и Лудогорието обикновено се транспортира до близките пристанища Варна и Родосто, но понякога изминава с кервани целия път до Дубровник (Vecheva, 1982, pp. 49 – 54, 74 et passim; Spisarevska, 1979, pp. 158 – 159).

Разбира се, морската търговия винаги е била обвързана със сухопътните доставки от и

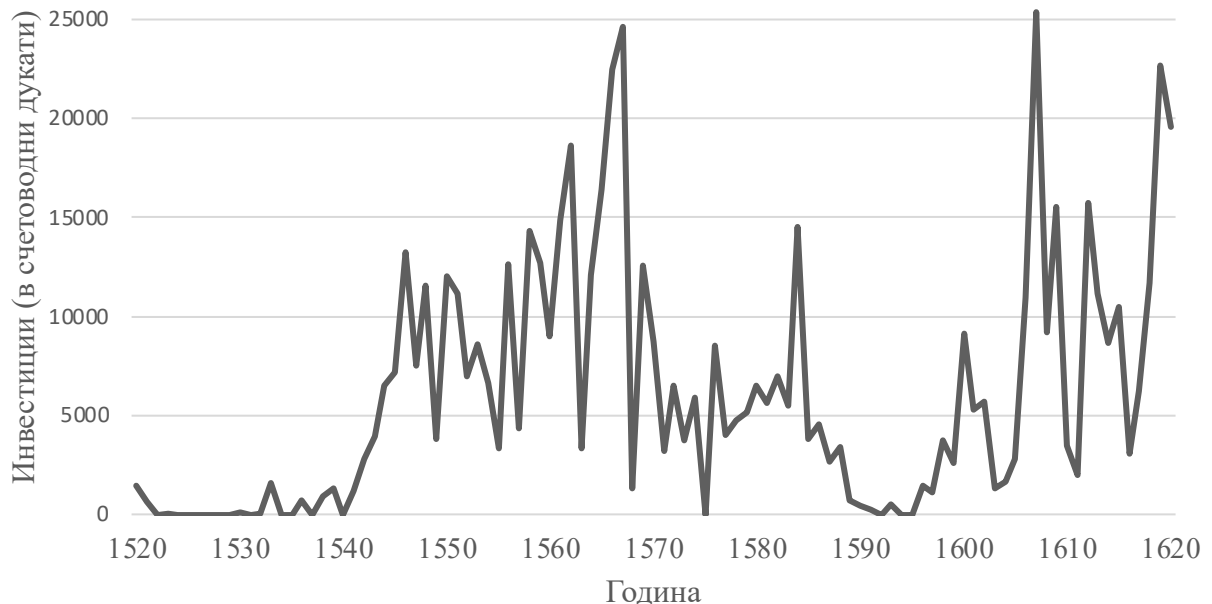
20 Само през зимата на 1565 – 1566 г. корабът „Санто Джовани Батиста“ е трябвало да откара от Варна за Анкона 60 000 говежди кожи в допълнение към биволски, конски и еленови кожи, както и вълна, собственост на няколко дубровнишки търговци (Vecheva, 1982, p. 70).

21 Въпреки все по-рядкото използване на варненското пристанище от края на XVI в., дубровничаните продължават да го експлоатират поне още столетие. Най-късните данни за дубровнишки износ оттам, разкрити от Е. Вечева, датират от 1688 г. (Vecheva, 1982, p. 74).

до пристанищата, но това, което отличава дубровничаните от техните конкуренти по море – Венеция, а по-късно Англия, Холандия и Франция, са дубровнишките мрежи и **колони** във вътрешността на Балканите. Зденко Златар установява двадесет и седем балкански града, в които в периода между 20-те и 50-те години на XVI в. пребивават близо 2000 дубровнишки търговци. Повече от половината от тях, управляващи 68% от дубровнишките капиталовложения, са концентрирани в шест колонии с признат от метрополията легален статут: Белград, Нови пазар и Прокупле (в дн. Сърбия), Сараево, София и Провадия (Zlatar, 2010, pp. 22 – 24, 138 – 139, 212 – 213). Както личи, става дума най-вече за административни и търговски центрове с добре развити комуникации, разположени предимно в славяноезичните провинции на империята. В българските земи повече или по-малко трайни дубровнишки общности има още в Пловдив, Видин, Никопол, Русе, Силистра, Търново, Разград и Ловеч. Устройството на големите колонии е стандартно. Висш орган е общото събрание, което има управленски и съдебни функции.²² Водещо място сред заселниците има т.нар. „колониер“, който свиква общото събрание и е главно лице за връзка с властите в Дубровник. Колонията издържа своя църква, свещеник и куриер, споделя разходите и отговорността за общи дела като взаимоотношенията с османската централна власт. Колонията е и първичното звено, в което се осъществяват базовите правни привилегии на дубровничаните в Османската империя: уреждане на спорове помежду им, изготвяне на техните завещания, грижа за имуществото на починалите търговци (Spisarevska, 1973; Vecheva, 1982, pp. 29 – 35).

В София още от XV в. се формира най-голямата и важна дубровнишка колония в българските земи. Тя заема ръководно място не само в контактите между метрополията и другите колонии в териториите на днешна България, но и в юридическата им йерархия – тук се извършват арбитражни решения, удостоверява се валидността на завещанията на починали търговци и др. (Vecheva, 1982, pp. 30 – 31, 106 – 108; Spisarevska, 1978a, pp. 11 – 13). Различни извори свидетелстват за постоянно присъствие на между 100 и 200 дубровничани в София от средата на XVI до средата на XVII в., а Е. Вечева установява имената на 134 от тях през същия период (Vecheva, 1982, pp. 78 – 83). Дългогодишна дейност тук развиват няколко поколения представители на аристократични фамилии като Сорго (Соркочевичи), Джорджо, Черва, Нале, Рести и др., които се сдобиват със значително недвижимо имущество в София и други места. Освен тях в града пребивават множество незнатни търговци, търговски агенти, чираци и слуги, както и голям брой занаятчии от Дубровник, които често се сдружават с търговци или сами навлизат в това поприще (Sakázov, 1930, pp. 23 – 51; Spisarevska, 1978a, pp. 16 – 22; Vecheva, 1982, pp. 75 – 106). Според данните, публикувани от З. Златар, отпуснатите заеми от инвеститори в метрополията за дубровнишки търговци в София в периода 1520 – 1620 г. се равняват на близо 610 хил. (счетоводни) дуката, или 10% от всички инвестиции на Балканите, с пикови стойности в третата четвърт на XVI и първите десетилетия на XVII в. (Zlatar, 2010, pp. XXVIII, 148 – 150).

22 Ролята на по-висша съдебна инстанция при спорове между дубровничани в колонията играят пратениците на републиката, които ежегодно носят *хараджа* в Цариград. В случай на обжалване делата се решават окончателно в метрополията (Vecheva, 1982, p. 30). Често дубровничаните се обръщат за решаване на спорове помежду си към османските кадийски съдилища въпреки опитите на дубровнишките власти да предотвратят тази практика (Vecheva, 1982, pp. 109 – 110; Tsvetkova, 1971, pp. 108, 110).

Фигура 1. *Размер на дубровнишките инвестиции в търговски операции в София по данни на З. Златар за 1520 – 1620 г.*
Източник: Zlatar, 2010, pp. 148 – 150.

Още през XV в. дубровничани се заселват също в Одрин и Пловдив – другите две главни точки по Диагоналния път, по който ежегодно минават дубровнишките пратеници с данъка за османския двор. Тук обаче не се образуват големи колонии, макар в Одрин да функционират постоянна дубровнишка резиденция и католическа църква (Sakázov, 1930, pp. 51 – 61; Vecheva, 1982, pp. 163 – 170; Kursar, 2020). Далеч по-концентрирано е тяхното присъствие в Северна България, където се развива мащабно животновъдство и съответното производство на основните износни продукти: кожи, вълна и восък. Повече или по-малко трайни дубровнишки общности има във Видин, Никопол, Русе, Силистра, Търново, Провадия, Шумен, Разград и Ловеч. В последните десетилетия на XVI в. провадийската колония се оформя като втора по значение и размер след софийската поради широко застъпеното отглеждане на едър рогат добитък в околността и изгодното местоположение на града на главните пътища за Варна и за Родосто през Айтоския проход (Sakázov, 1930, pp. 62 – 112; Vecheva, 1982, pp. 115 – 170). Размерът на вложения в Провадия дубровнишки капитал в периода 1520 – 1620 г. е 128 хил. дуката, т.е. 1/5 от общите инвестиции в София (Zlatar, 2010, pp. 161 – 163).

Със западането на дубровнишката търговия след средата на XVII в., и особено по време на войната между Османската империя и Свещената лига от 1683 – 1699 г., постепенно прекратяват съществуването си и колонии в българските земи. Все пак и през първата половина на следващото столетие дубровничани търгуват в София, Пловдив, Никопол, Видин, Русе (Vinaver, 1960, pp. 41 – 42, 55 – 59). По-ясна е картината на износа от вътрешността на българските земи към адриатическата република, тъй като данните от периода произхождат предимно от нейната карантинна служба, където се регистрират присти-

защите в града стоки и търговци. На тази основа могат да се открият някои промени в продуктовата листа. От нея почти изчезва вълната, но продължават да се изнасят големи количества востък, биволски и волски кожи, а в по-малък обем – обработени кози и овнешки кожи (кордовани, сахтияни, монтомини). Новите артикули, чието търсене значително нараства през XVIII в., са дивечовите кожи – лисичи, мечи, вълчи, еленови, от рис, язовец и др., неголеми количества памук и коприна, но вече и занаятчийски произведения – груби вълнени платове (аби, скиавини), памучни и копринени тъкани, разнообразни дрехи и обувки. Ограничените данни за дубровнишкия внос в османските територии свидетелстват, че в него продължава да доминира текстилът, но количествата са значително по-малки в сравнение с предходните векове, тъй като вече западните търговци имат по-пряк достъп до османския пазар (Vecheva, 1982, pp. 150 – 151, 180 – 181; Petrov, 1991, pp. 37 – 43; Vinaver, 1960, pp. 61, 63).

Изобр. 7. Дубровнишки търговец. Гравюра от XVI в.

Източник: N. de Nicolay Dauphinois, *Les quatre premiers livres des nauigations et peregrinations orientales*. Lyon, 1568, p. 156A.

Променя се, изглежда, и механизъмът на търговската дейност. През по-ранния период дубровничаните оперират чрез временни сдружения (компани), съставени най-често от двама търговци, единият от които остава в метрополията, а другият трайно отсяда в дадена колония. За превоза на стоките в двете посоки се подписват договори със специални посредници – *крамари*, а те, от своя страна, наемат нужните колари – *кираджии* (Vecheva, 1982, pp. 35 – 48; 62 – 64). След средата на XVIII в. постоянно, но залязващо дубровнишко присъствие може да бъде установено единствено в Русе (Vinaver, 1960, pp. 42, 115 – 116; Vecheva, 1982, pp. 150 – 151; Freidenberg, 1989, pp. 231 – 232; Spasov, 2005, pp. 310 – 312). Цитираните сведения от този период потвърждават впечатлението, че вече повечето търговци пътуват във вътрешността на Балканите, където пласират донесените от Дубровник стоки и закупуват нови, с които се завръщат обратно в метрополията, без да усядат трайно в османските градове (Vinaver, 1960, pp. 57 – 58, 63; Ivanova,

2012, p. 107).²³ Нещо повече, стокообменът вече не е изцяло в ръцете на дубровничаните: от 47-те познати имена на търговци, пристигнали от Видин в Дубровник през XVIII в., дванадесет са на мюсюлмани, половината от които могат да бъдат идентифицирани като еничари (Petrov, 1991, pp. 30 – 36).

23 Това се потвърждава и от едно френско описание на актуалното състояние на дубровнишката търговия в Северна България към 1741 г. (Georgieva, 1981, p. 661). Шарл дьо Пейсонел също отбелязва изчезването на дубровнишките колонии с изключение на русенската, която през 1759 г. се състояла само от 3 – 4 бедни къщи (Tsvetkova, 1975, 313).

Трябва да се подчертае, че дубровнишките колонии в българските земи не функционират изолирано една от друга. Напротив, чрез постоянните контакти и сдружавания помежду си дубровничаните от всички краища на страната формират една изключително активна и ефективна мрежа, която между средата на петнадесетото и средата на седемнадесето столетие е главната „крвоносна система“ на международната търговия в региона, свързваща го с близки и далечни пазари. Това ясно личи от дейността на отделни крупни търговци. В рамките на само две години в края на XVI в. софийският жител Франческо Соркочевич, по-късно намесен в организацията на Търновското въстание от 1598 г., пласира италиански манифактурни стоки на стойност над 1,3 млн. акчета (*аспри*) не само в София, но и в Цариград. Междувременно Франческо прекарва голяма част от времето си в Североизточна България и Влашко, откъдето закупува кожи, восък и вълна за стотици хиляди акчета и ги изпраща към съдружниците си в Дубровник, Флоренция и др. (Петров, Vecheva, 1978, pp. 89 – 93 et passim; Vecheva, 1982, pp. 86 – 87). Още по-впечатляваща е дейността на неговия съвременник Бенедето Рести, чиято сметководна книга разкрива една търговска мрежа, съизмерима с тази на големите търговски фамилии от Българското възраждане. Рести също живее в София, но отваря свои търговски къщи в Пловдив, Силистра и Разград, поддържа връзки с дубровничани и други търговци в Провадия, Търново, Никопол, Ловеч, Букурещ, Браила, Брашов, Цариград и др. И ако от гледна точка на местната продукция това е „суровинният“ край на мрежата, на другия ѝ край се намират съдружниците и пласьорите на Бенедето, негови сродници от фамилията Рести, които търгуват в Дубровник, Анкона, Венеция и дори в Англия, откъдето му изпращат търсените на османския пазар вълнени платове *карисеи* (Sakâzov, 1929b, pp. 18 – 24; Vecheva, 1982, pp. 88 – 91, 185 – 186; Benedetto Marino di Resti, 2004 – 2006, passim).

Редом с някои други документи, сметководната книга на Б. Рести открехва вратата и към още една важна тема: **участието на османските поданици, и в частност на българите, в дубровнишката търговия.** Сред търговските контрагенти на Рести присъстват не само дубровничани, но и голям брой мюсюлмани, евреи и православни християни. Част от тях са крайни потребители – особено представителите на мюсюлманския елит, сред които внасяните луксозни стоки се радват на голям интерес. Други, като множеството шапкари (*такеджии*), са занаятчии, които се снабдяват с платове, нужни за собствената им продукция.²⁴ Трети обаче несъмнено са местни търговци прекупвачи, които осигуряват връзката на международния с местния пазар, капиллярите, които се разклоняват от главните артерии на дубровнишката търговия към аграрния хинтерланд на главните търговски центрове и колонии. Макар и с известна условност, немалко от тях могат да бъдат идентифицирани по имената си като българи. Някои, като Спас от с. Около (?) и Веселин от Търново, извършват еднократни търговски операции с Б. Рести, но други многократно са вписани в различни партии на сметководната му книга, покриваща периода 1590 – 1605 г.: Яни Манов, Нико Киров и Киро Пульов от Силистра, Петър Гьоргов и Герги Димов от Провадия и др. Понякога те само купуват в брой или на кредит платове от Рести или му продават големи количества кожи, но често става дума за размяна – платове срещу кожи на идентична цена

²⁴ Българите, клиенти на дубровничани, за които се откриват най-ранни сведения от края на XV и началото на XVI в., също се вписват в групите на консуматорите и занаятчиите, съдейки по малките суми на сделките (Spisarevska, 1978b, pp. 143 – 145).

(Benedetto Marino di Resti, 2004 – 2006, *passim index*). Още от предходните столетия прави впечатление концентрацията на български търговци в дунавските пристанища и градовете в Североизточна България. Това важи особено за Силистра, където, изглежда, те формират мнозинството сред съсловието за разлика от други градове, като Провадия и София, където дубровничаните търгуват предимно с мюсюлмани, евреи и др. Изобщо, може да се твърди, че дубровнишката търговия стимулира навлизането на българите в търговското поприще. Много от тях имат помощна или посредническа функция – слуги, крамари, кираджии. Други, като посочените по-горе, несъмнено влизат в категорията търговци, макар и с оглед на международната търговия тяхната дейност също да е посредническа – прекупуване на суровини от селата и пласиране на вносните стоки на местния пазар (Spisarevska, 1978b; Vecheva, 1982, pp. 61 – 63, 120, 128, 201 – 208). Все пак някои от тях сключват твърде мащабни сделки за значителни суми от над 100 хил. акчета и може да се предположи, че взаимодействието им с дубровничаните е само част от тяхната търговска активност. Такъв е варненският жител Киро Караманов по прякор Тура, който в продължение на десет години (1590 – 1600) неизменно фигурира в сметководната книга на Б. Рести, но и в други дубровнишки документи, все във връзка с крупни сделки и суми (Benedetto Marino di Resti, 2004 – 2006, *index, s.v.* Киро Караманов наречен Тура; Sakázov, 1929b, p. 23; Vecheva, 1982, pp. 203, 208 – 209).

Разбира се, тясното взаимодействие на дубровничаните с търговците османски поданици в българските земи върви паралелно и с конкуренцията помежду им, която започва да излиза на преден план през седемнадесетото столетие. Емблематичен е случаят от 1619 г. в София, регистриран в дубровнишки и османски документи. Най-пълно той се разкрива в султанска заповед до софийския кадия, в която е резюмирана достигналата до имперската канцелария петиция: „Дубровнишките представители пред щастливата ми порта са изпратили изложение, в което се излага, че в София и околността ѝ по-рано е имало повече от сто къщи дубровничани, които са били приятели на щастливия престол и добри данъкоплатци и които подобно на други търговци са закупували всякакви стоки, а най-много вълна. Докато от преди години никой не им се намесвал и противопоставял, понастоящем, когато те са намалели и останали едва петнадесет-двадесет къщи, някой си от тамошните евреи, именуваният Соломон Еляче и други евреи под предлог, че вълната била необходима за Солун, започнали да се намесват, и то за свои лични облаги, като от шест месеца насам само те са взимали вълната. Действайки така несправедливо и натрапчиво, то и останалите малко хора от дубровничаните ще бъдат унищожени и разпръснати, ако по този начин евреите продължат под споменатия претекст да ги насилват. С горното изложение се предявява молба да няма намеса върху търговците-дубровничани, като им се върне и онова, което им е взето, и ако не им се върне от евреите, да се съберат от последните по седемстотин акчета на всеки кантар“ (Tsvetkova, 1971, pp. 121 – 122). Султанът се застъпва за дубровнишките търговци и те запазват почти монополното си положение в търговията с вълна в Софийско поне до средата на XVII в. При все това проблемите им продължават да се множат. През 1641 г. софийската колония се оплаква от местната османска власт, която не се съобразявала с привилегиите на дубровничаните и им налагала данъци като на българите и евреите, подстрекавана от последните (Sakázov, 1930, pp. 41, 152 – 155; Vecheva, 1982, pp. 111 – 112). За да

се разбере същината на този спор, е необходимо да се очертаят статутът и периметърът на действие на местното търговско съсловие и в частност на евреите.

6. Османски поданици в търговията със Запада и тенденции в нейното развитие през XVII – XVIII век

С постепенното западане на дубровнишката търговия през XVII в. именно различни групи османски поданици изземват нейните посреднически функции в стокообмена между османските провинции на Балканите и Европа. Най-активни в това отношение са т.нар. „търговски малцинства“ – евреи, арменци и гърци, сполучливо наречени от Светлана Иванова „собствените чужденци на империята“ (Иванова, 2003; Иванова, 2012). Трябва да се отбележи, че тези общности играят ключова роля в голямата търговия и други свързани дейности още от XV в., а всяка от тях има специфики в своята структура и развитие, както и в географските направления на своята комерсиална дейност. Има обаче и някои общи черти, които обясняват техния успех. Представителите на „търговските малцинства“ не са нито само османски поданици, нито само пътуващи международни търговци. Мнозина от тях са заети в междурегионалната (държавна и частна) и локалната търговия, в занаятчийството, в лихварството и системата на държавните концесии (*илтизам*). Именно изграждането на мрежи от хора с различна държавна принадлежност, социален и професионален профил, но обединени от общи език, култура, традиции и вътрешнообщностна солидарност, е ключов фактор за техния просперитет. Друг фактор е техният своеобразен „статут“, който се базира не толкова на конкретни нормативни документи, колкото на установената практика. В Османската империя той представлява развитие на базовите постановки на пакта *зимма* и засяга най-вече едрите търговци – *туджари* и *базиргяни*, макар че отделни неговите елементи обхващат (или към тях се домогват) и други представители на съответните общности. Светлана Иванова извежда няколко неговите основни характеристики, които невинаги функционират едновременно и всеобхватно: право на търговска дейност срещу еднократно заплащане на транзитно мито (*гломрлок*)²⁵; групово и на практика преференциално изплащане на данъчните задължения под формата на фиксирана обща сума (*макту*), често на откупвачи от същата общност; колективна отговорност при криминални престъпления, осъществявана в рамките на общността или на „стационарните центрове“ на пътуващите търговци в османските градове – ханове, безистени, чаршии, които са и местата за контакт между властите и *туджарите*, осигуряващи техния „социален интегритет и легитимност“; известна автономна юрисдикция чрез конфесионалните съдилища на отделните общности, както и с оглед на имуществото на търговци, починали извън родните си места; право на свободно движение и избягване на някои ограничения по пакта *зимма*, свързани с облеклото, придвижването, сигурността и др. (Иванова, 2012, pp. 145 – 165).

²⁵ Това право върви с ограничения за едрите търговци да практикуват търговия на дребно на локалните градски пазари, за която се дължат пазарни такси (*бадж*). Обикновено те се поемат от местните контрагенти на *туджарите*. Това положение често се нарушава и води до спорове между местни и движещи се търговци, вкл. представители на едно и също малцинство. Подобни вътрешнообщностни казуси се срещат в еврейските *респонзи* – отговори на поставени правни казуси, подобни на мюсюлманските *фетви* (Gerber, 2011, pp. 181 – 184).

Изобр. 8. Еврейски търговец. Гравюра от XVI в.
Източник: N. de Nicolay Dauphinois, *Les quatre premiers livres des nauigations et peregrinations orientales*. Lyon, 1568, p. 150A.

Еврейите най-рано и най-пълноценно се възползват от предимствата на така описания статут, както и от своите мрежи (Ivanova, 2012, pp. 107 – 113; Gradeva, 2004). Те са и малцинството, което най-активно е заето в търговските връзки със Западна Европа. Посоченият по-горе пример на евреина Яков от София, търговски контрагент на венецианеца Джакомо Бадоер през 30-те години на XV в., показва, че старите еврейски общности на Балканите, т.нар. романиоти и пристигащите още от Късното средновековие ашкенази, традиционно участват в стокообмена с италианските републики. Тук обаче все още става дума почти изключително за местни посредници и прекупвачи – през XIV и XV в. Венеция последователно възпрепятства заселването на евреи в метрополията и участието им в източната търговия (Arbel, 1995, p. 2). Тяхната роля многократно нараства след края на XV в., когато различни еврейски общности – сефаради, ашкенази, марани, франкоси – започват да се заселват на вълни в Османската империя вследствие от периодичните гонения срещу тях в Европа. Освен значителни капитали, те носят в империята нови финансови и търговски модели и способстват за интеграцията на местния пазар с европейския.

Представители на видни фамилии като На-

си-Мендес достигат до най-близкото обкръжение на султана и ръководят мащабни финансови и търговски операции, простиращи се от Нидерландия до Полша, но центрирани в Цариград. Така шестнадесетото столетие се определя като апогей на участието евреите в османската икономика, на „османско-еврейския синтез“ изобщо (Inalcik, 1994, pp. 212 – 214; Venbassa, Rodrigue, 2003, pp. 125 – 126; Levy, 1994, pp. 13 – 41). Почти изцяло градско население, те са активни участници в различни сфери на стопанския живот като откупуването на държавни приходиотточници, лихварството, занаятчийството и всички нива на търговска дейност.

Редом с дубровничаните, през XVI в. евреите се превръщат в основен фактор в търговията между Османската империя и Запада. Главна роля тук играят техните мрежи, простиращи се от Амстердам до Цариград, в цялото Средиземноморие и дори в Новия свят (Braudel 2000, pp. 152 – 155). Най-активна и непосредствена е връзката с Италия. На път от Иберийския полуостров към османските владения много евреи, и особено такива, приели християнството (т.нар. *марани*), се заселват във Ферара и други италиански градове.

Междувременно градове като Анкона (в 1514 и 1518 г.) и Флоренция (1551 г.) дават специални покани-привилегии на османски поданици, от които се възползват предимно вече „османски“ евреи.²⁶ Изправена пред тяхната конкуренция и нарастващата си изолация на източните пазари, подобна стъпка е принудена да направи и Венеция през 1541 г. Така евреите постепенно започват да играят водеща роля в османско-венецианската търговия, особено след изграждането на пристанището в Сплит със специален митнически регламент, иницирано от еврейския търговец Даниел Родрига в края на XVI в. Папското владение Анкона също заема важно място в еврейските мрежи и операции между империята и Италия въпреки кризата от 50-те години на XVI в., когато евреите опитват да бойкотират града заради мерките на папа Павел IV срещу местните марани (Sakázov, 1929b, pp. 6 – 7; Hananel, Eshkenazi, 1958, nos. 131, 213; Rapova, 1967, p. 43; Arbel, 1995, pp. 4 – 8; Benbassa, Rodrigue, 2003, pp. 136 – 137).

Българските земи не остават изолирани от описаните процеси. Значителни еврейски общности се образуват във всички по-големи търговски центрове на Балканите, най-вече в Цариград, Одрин и Солун (единственият град с еврейско мнозинство), но и в София – където според вероятно завишените данни на Петър Богдан в средата на XVII в. имало 15 хил. евреи, Пловдив, Никопол, Видин, Скопие, Битоля и др. (Todorov, 1980, pp. 10 – 11; Epstein, 1980, pp. 218, 220, 244, 252, 263 – 264, 273, 279, 280). Публикуваните равински *респонзи* от XVI – XVII в. показват активен стокообмен между българските градове, Венеция, Анкона и дори Франция, който обикновено преминава през Солун, Дубровник или Цариград. Този стокообмен приема различни форми. Най-често в центъра му стоят едри търговци евреи, базирани в някой от споменатите пристанищни центрове, които си взаимодействат, от една страна, с по-дребни местни контрагенти (обикновено също евреи) във вътрешността на Балканите, а от друга – със своите съдружници, служители или агенти (*фатори*) в Западна Европа. Има обаче и случаи на директни сделки и сдружения между търговци от българските и италианските градове, които говорят за пряката интеграция на първите в международната търговия.²⁷ Евреите търгуват с характерните вносни и износни стоки в българските земи през периода. Вносът се формира от италиански и френски манифактурни стоки, най-вече платове, но и хартия, стъклени и керамични изделия, кафе и др. Изнасят се предимно кожи – кози, говежди, биволски, сурови и обработени, както и восък. Това, което отличава еврейския износ от дубровнишкия, е значителното присъствие в него на коприната, а по-късно и на тютюна, които солунските евреи набавят в Македония. Има сведения и за износ на зърно, вероятно поне отчасти нелегално, което обяснява оскъдните и по-скоро косвени данни (Rapova, 1967, pp. 40 – 46; Rozen, 1988, pp. 315, 319).

По-особено стои въпросът с **вълната**. Тя се превръща в суровина от особена важност за евреите в Солун и други османски градове, които през XVI в. развиват мащабно текстилно производство. По изчисления на Бенджамин Брауд само солунската манифактура има капацитет от 40 хил. платна на година (при средно ок. 44 кв. м на платно), а заедно с тази на други еврейски общности в Одрин, Плевен, Лариса, Трикала, Родос и Цфат – ок. 60 хил., кое-

26 В Анкона след 1514 г. се заселват и множество гърци, а изглежда, там търгуват и мюсюлмани (Stoianovich, 1960, p. 237).

27 От респонзите могат да се извлекат данни за подобни сделки между Скопие и Западна Европа, Одрин и Анкона, Костур и Венеция, София и Венеция и др. (Hananel, Eshkenazi, 1958, nos. 35, 39; Hananel, Eshkenazi, 1960, nos. 23, 28, 65, 185).

то я прави една от водещите в Средиземноморието и съизмерима по технология и качество с испанската и английската (Braude, 1991, p. 220; Braude, 1979, p. 437; Benbassa, Rodrigue, 2003, pp. 129 – 130).²⁸ Сравнително малка част от тази продукция обаче е предназначена за износ. Нейният разцвет съвпада с повишаващите се нужди на османския пазар и в частност на платената войска в хода на шестнадесетото столетие, а това води до две свързани държавни решения с трайни последици за солунската текстилна индустрия. Първо, местните евреи се задължават да изплащат част от задълженията си към хазната под формата на платове, предназначени за еничарския корпус.²⁹ От една страна, това осигурява на солунското производство сигурен пласмент чак до ликвидирането на корпуса през 1826 г., но го изтласква от сферата на свободната търговия към тази на държавните доставки на непазарни цени, което още от началото на XVII в. води до неговия упадък редом с други фактори, като наплива на по-евтини и качествени английски платове след 1580 г. Кризата на солунските евреи, много от които мигрират към Смирна, води и до затруднения на еврейските общности във вътрешността на Балканите и отчасти в българските земи, тясно обвързани със солунското производство и търговия (Rozen, 1988, pp. 313 – 314; Braude, 1991, pp. 228 – 235; Benbassa, Rodrigue, 2003, pp. 130 – 133).

Второ, за да подсилят снабдяването на еничарите, османските власти дават на солунските евреи преференции за изкупуването на вълна в прилежащите на града области. Тези преференции продължават да действат и през XVII – XVIII в. и стоят в основата на стопанското оцеляване на солунските евреи, както и на отношенията им с другите търговци. Показателно е споменатото съревнование с дубровничаните, което периодично остава следи в изворите в продължение на десетилетия. Тези документи повдигат и въпроса за условията и географския обхват на дадените на евреите привилегии. Така султанска заповед от 1576 г. задължава кадиите на София, Пловдив, Скопие, Струмица и Татар Пазарджик (дн. Пазарджик) да осигурят на солунските евреи възможност да закупят необходимите им количества вълна за изработка на „държавна чоха“ в съответните кази „на настоящи фиксирани цени“ (*нарх-и држари*). Заповедта следва от оплакване на евреите, че цялата вълна била изкупувана от „латински неверници“ (т.е. дубровничани) и изнасяна за „света на войната“, т.е. в чужбина, което затормозявало тяхното производство. Изрично се забранява на евреите да закупват повече от необходимата вълна от селяните на „намалена цена“ (*ekclok beha*) под предлог, че им трябва за „държавна чоха“ (Shorova, 1955, p. 48). Цитираната по-горе заповед до софийския кадия от 1619 г. пък е издадена по инициатива и в полза на дубровничката колония в града, която в този случай успява да получи потвърждение на правото си да изкупува вълна от региона, узурпирано от солунските евреи чрез техни местни посредници. Нещо повече, дубровничките документи, свързани с казуса, показват, че по това време евреите имали право да купуват вълна само в две от софийските села – Горна и Долна Босния (вер. дн. Боснек), а дубровничаните успяват да запазят почти монополното си положение в района и през следващите десетилетия (Sakázov, 1930, pp. 152 – 154). Въз основа на тези

²⁸ За сравнение, дори след значителното си нарастване във втората половина на XVI в. венецианската манифактура произвежда ок. 27 хил. платна (Braude, 1979, p. 439).

²⁹ Според преданията на самите евреи, подобно обвързване на текстилната им продукция с държавните нужди съществува още от заселването на сефарадите в империята по времето на Баязид II (Papova, 1976, pp. 125 – 126).

примери може да се приеме, че евреите се стремят към разширяване на своите привилегии върху един твърде обширен регион между Скопие, София, Пловдив и Солун.³⁰ Властта се опитва да балансира между техните интереси и тези на другите търговци, но приоритизира нуждите на солунското производство, когато текстилните доставки за войската са застрашени.

В крайна сметка, макар седемнадесетото столетие да е белязано от упадък както на дубровнишката, така и (в по-малка степен) на еврейската търговия на Балканите, към втората половина на века „битката“ за вълната категорично е спечелена от евреите. Нещо повече, сбъдват се и опасенията на властта за използването на монополното им положение с чисто комерсиални цели. Евреите изкупуват вълната на държавно регулирани ниски цени, но вместо да я използват само за собственото си западащо производство, започват да изнасят и продават значителни количества на чужди търговци на пазарни тарифи, което им носи по-големи печалби. Това, разбира се, не е по вкуса на французите, които първи от западните колониални сили установяват свое консулство в Солун през 80-те години на XVII в. и от началото на следващото столетие постигат завиден търговски оборот на местния пазар.³¹ Въпреки техните протести и финансови реверанси пред османските власти обаче евреите запазват монополната си позиция във вълнената търговия със Запада и през XVIII в. (Panova, 1976, pp. 127 – 128; Rozen, 1988, pp. 316 – 321).

Добре документираният солунски случай е показателен за сложната парадигма на **отношенията между европейците със статут *мюстемин*, местните търговци и посредници, в голямата си част *зимми*, и османските власти**. Въпреки многопластовия и ситуационен характер на тези отношения се наблюдават някои тенденции. Първоначално те се развиват в Цариград и главните търговски центрове на Леванта, като Смирна и Алепо, където още от края на XVI в. се съсредоточава търговското проникване на французи, англичани и холандци, а през XVIII в. именно солунското пристанище става един от главните им проводници към българските земи. В основата им стоят две привилегии, които капитулациите и съпътстващите ги документи (фермани, берати и др.) гарантират на европейските дипломатически представители: да дават закрила и практически статут *мюстемин* на други чужденци, формално пребиваващи в империята под съответния флаг, както и на османски поданици немюсюлмани, служещи при посланиците и консулите като преводачи (*драгомани*), но и в други качества.³² В Солун първата от тези привилегии намира израз в заселването от началото на XVIII в. на т.нар. *франкоси* – сефарадски и португалски евреи, идващи от Италия, най-вече от Ливорно. Първоначално под френска протекция, те играят централна

30 Освен в посочения регион солунските евреи се снабдяват с вълна също от Тесалия и Епир (Panova, 1976, p. 128).

31 Френският износ от Солун през 1700 г. е на стойност 338 хил. ливри, а през 1714 г. – 634 хил. ливри (Rozen, 1988, p. 317). Към 1740 г. износът се утроява до над 1,8 млн. ливри при внос от 1,1 млн. Общият оборот се равнява на ок. 63% от този в Цариград и 66% от френския оборот в Смирна през същата година, а данните за следващите три десетилетия показват значителни вариации (Mitev, 2006, pp. 367 – 368).

32 Привилегиите на самите драгомани, носители на берати, се разпростират и върху техните синове и върху ограничен брой техни помощници. През XVIII в. мрежите от османски евреи и християни, прикрепени към европейски търговци и ползващи се с привилегирован статут, включват също склададжии, брокери, сарафи и писари. Към тях трябва да се добавят и множеството западни протежета, които само формално се сдобиват със статут на драгомани срещу значително заплащане (Van den Boogert, 2005, pp. 64 – 85).

посредническа роля в търговията между местните евреи и французите, но и използват европейските си мрежи за собствени търговски операции със Запада. С отварянето и на други западни търговски представителства в града в хода на столетието франкосите се възползват от конкуренцията помежду им, прикачвайки се към тази „нация“, която им дава най-добра закрила и изгледи за печалби (Rozen, 1988, pp. 322ff.; Benbassa, Rodrigue, 2003, pp. 140 – 141).

Логично местните евреи и православни също започват да се домогват до подобен привилегирован статут, на какъвто имат право, след като се обвържат с дадено консулство и получат съответен бераг. През първата половина на XVIII в. с такъв статут очевидно се сдобиват сравнително малък кръг от заможни евреи и гърци драгомани заедно със своите синове и протежета, но след средата на века броят им значително нараства. Снежка Панова с право нарича тази практика „най-злоупотребяваната привилегия на капитулационния режим“, но твърденията за разпространението ѝ върху „десетки хиляди местни поданици“ са преувеличени (Панова, 1996, pp. 42 – 48). Според османски данни към 1793 – 1794 г. в Солун има 20 бератлии, а в цялата империя – около 250 (Van den Boogert, 2005, pp. 89 – 91). Солунските съдебни регистри от предходните десетилетия все пак показват, че властите предприемат крути мерки за отнемането на този статут от още десетки солунски *зимми*, сдобили се с него по нелегитимни пътища (Ginio, 2014, pp. 306 – 311). Неспособна да спре злоупотребите, и изправена пред опасността изцяло да изпусне контрола върху османската външна търговия, в началото на XIX в. Високата порта създава собствена категория от привилегировани търговци с берати, необвързани с чуждите посолства. За разлика от „европейските“ бератлии, концентрирани основно в столицата и главните средиземноморски пристанища, тези нови „имперски“ бератлии имат значително присъствие и във вътрешността на Румелия, в т.ч. в Битоля, Пловдив, Търново и други градове с частично българско население (Georgieva, Todorov, 2020). Така, ако за предходното столетие само можем да допуснем, че сред множеството „гърци“ на европейска служба в Солун и Цариград е имало и отделни българи, то наличието на българи бератлии през XIX в. е вън от съмнение.

Сложното взаимодействие между юридическите постановки на *кануна*, шериата и капитулациите, волята на османското правителство и практическите реалности на терен почти неизбежно карат западните търговци през разглеждания период да концентрират своята дейност в големите икономически и пристанищни центрове на империята, както и да ползват посредничеството на османски поданици. Това положение, разбира се, в голяма степен е взаимно изгодно за всички замесени, но стремежът към по-големи печалби и нарастващата конкуренция, включително от местното търговско съсловие и централноевропейския пазар (вж. по-долу), водят до търсене на нови подходи. От края на XVII в. представителите на английската Левантийска компания и на френската Търговска камара в Марсилия – съответните монополни организации в ориенталската търговия, започват да правят плахи опити за по-директно проникване във вътрешността на Балканите. През 1688 г. секретарят на английската легация във Виена обсъжда с намиращия се там в австрийски плен бивш османски управител на Белград, Йокюзьолдюрен Осман паша, възможността за отварянето на река Дунав за английската търговия и откриване на английска фактория в Белград след края на бушуващата по това време война между Османската империя и Свещената лига от 1683 – 1699 г. (Ursinus, 2004, pp. 349 – 351; Heywood, 2020, p. 51). Според докладите на френския посланик в Цариград Шарл дьо Фериол след войната тази идея действително

отново е поставена на масата и османците са склонни да я приемат, но самите англичани се отказват от реализацията ѝ (Zaïtova, 1999, pp. 185, 193 – 195; Popescu, 2011, p. 156). През 1693 г. се споменават и холандски планове за търговска навигация по Дунав до Черно море (Zaïtova, 1999, pp. 142 – 143).

Франция, която по това време търпи неуспехи в колониалното съревнование с Англия и Холандия, по-настоятелно търси начини за запазване и разширяване на позициите си на османския пазар. За разлика от английските и холандските конвои от кораби с голям тонаж, които веднъж или два пъти годишно посещават само основните османски пристанища, французите залагат на малки, бързи съдове, които постоянно обикалят дори съвсем незначителни пристани в Адриатика и Източното Средиземноморие, пътувайки често с непълен товар. С поглед към стопанския потенциал на Тракия, още през 1700 г. те откриват консулство в Кавала, а между 1703 и 1710 г. там акостираат 51 френски кораба (Gandev, 197, pp. 397 – 398). Освен в регламентираните пристанища като Солун и Кавала, намиращи се под по-стриктния контрол на властите, французите кръстосват цялото Егейско крайбрежие в търсене на нелегални житни доставки – една мащабна и доходоносна, макар и рискована дейност, в която важна роля играят представители на местния мюсюлмански елит, но също търговци евреи и християни, а в крайна сметка и селяните производители (Parveva, 2011, pp. 235 – 241).³³

По същото време се правят и опити за навлизане на френски търговци във вътрешността на българските земи. През 1700 г. четирима от тях са арестувани в София, което свидетелства за трудните първи стъпки в това направление и донякъде обяснява бавния напредък през следващите десетилетия.³⁴ Пак тогава марсилската Търговска камара започва да финансира пътувания на френски учени по по-слабо познати маршрути из Балканите. Редом с научните си изследвания те трябвало да проучват и икономическите дадености на регионите, през които преминават, както и потенциала на нови търговски пътища (Georgieva, 1976, pp. 101 – 102). От началото на XVIII в. има и данни за трайното установяване на френски търговци в Одрин. Тяхното присъствие в града остава слабо и обвързано с голямата цариградска колония, но към края на века те започват да търгуват и за своя сметка директно с Марсилия, използвайки пристанищата на Родосто и Енос. В Одрин през XVIII в. се споменават и отделни англичани, а през 1750 г. дори е открито холандско вицеконсулство, но дейността му е твърде ограничена. През 1793 г. френският търговец Барбие изпълнява функцията на холандски вицеконсул, която се изразява в покровителството на двама одрински евреи, ползващи се с протекцията на Холандия (Georgieva, 1976, p. 101; Gandev, 1976, p. 398; Mitev, 1988, p. 52). Присъствието на европейски търговци в Одрин се активизира в периодите, когато там резидира султанът, а дейността им е насочена предимно към задоволяване на нуждите на придворния елит с луксозни вносни стоки. Одринският пазар

33 От 5 – 6 хил. тона средногодишен износ на пшеница общо от Османската империя, в средата на XVIII в. френският износ скача до ок. 24 хил. тона, преди да падне драстично в края на века. В това число се включват и периодичните официално санкционирани от османските власти доставки (в години с излишъци на османския пазар), но изглежда, че контрабандата остава доминираща (Eldem, 1999, pp. 108 – 111). Османското жито, като цяло, формира малък дял (ок. 5 – 20%) от общия френския внос на тази суровина (Mitev, 1989, pp. 212 – 213).

34 Според френския посланик в Цариград Шарл дьо Фериол причина за арестуването на търговците били интригите на хабсбургския посланик (Georgieva, 1976, p. 101).

обаче е тясно обвързан със своя аграрен хинтерланд, в който българските селяни имат значителен дял (Pargueva, 2011, pp. 43 – 46, 225 – 250). Французите не пропускат да се възползват от възможността за износ на различни стоки със селскостопански произход като вълна, памучна прежда (оцветявана от местните занаятчии със специфична тайна технология), восък и кожи. Всъщност чрез своите агенти (*симсари*) евреи, християни и мюсюлмани френските търговци в Одрин набавят голяма част от суровините в по-далечни региони като Силистра, Варна, Търново и др. (Eldem, 1999, pp. 95, 100, 103 – 107).³⁵ Не е случайно, че през 40-те години на XVIII в. се появяват планове за откриване на френски консулства в Русе или Свищов (1741 г.) и в Пловдив (1747 г.), но те не се осъществяват поради резервираността на османските власти и желанието първо да се закрепят одринската колония, където още нямало официално назначен консул. Докато вторият от тези проекти е по-тясно обвързан с френските политически интереси и стремежа към покровителство над католическата общност в Тракия, първият показва задълбочено познаване на особеностите на българския пазар, базиращо се без съмнение на собствения опит на неговия автор, френския търговец в Цариград Готие (Georgieva, 1981; Mitev, 1989, pp. 209 – 210; Mitev, 2006).

Подобна информираност е можела да бъде добита с помощта на местните агенти, но още повече чрез прякото френско присъствие на големите **панаури** в Сливен, Узунджово и други места във вътрешността на Балканите, за което има свидетелства от периода (Paskaleva, 1968, p. 279; Mitev, 2001, pp. 486 – 488). Панаурната търговия има дълбоки исторически корени и намира широко разпространение в средновековния християнски свят, в т.ч. във Византия и региони като Македония, където има българско население и периодична българска власт (Sakázov, 1927; Matschke, 2002, pp. 779 – 782; Simeonova, 2015). Тези търговски средища традиционно са свързани с Църквата и църковния календар, като се провеждат веднъж годишно в продължение на един ден или на по-продължителен период около патронния празник на даден манастир или градски храм.³⁶ Османското завоевание, изглежда, води до временен упадък на панаурната търговия и данните за панаури в българските земи през XV – XVI в. са оскъдни и по-скоро косвени. Доколкото те са съществували, вероятно са имали по-скоро местно значение. С времето обаче панаурната традиция се възражда и през следващите столетия достига невиджани по-рано мащаби, благоприятствана от огромния имперски пазар, от развитието на големите, пазарно ориентирани аскери чифлици, а и от нарастващата държавна грижа. Макар и да остават обвързани с християнския празничен календар, османските панаури на Балканите се откъсват от контрола на Църквата, характерен за византийската практика. Продължават да се организират селски и градски

35 По-голямата част от тези продукти се транспортират от Одрин за Цариград, откъдето се експортират за Марсилия. Големи количества суровини от българските земи обаче достигат османската столица с кораби от Дунав и Черно море. През 40-те години на XVIII в. французите се опитват да издействат забрана на директен износ на восък от дунавските пристанища (очевидно към Централна Европа) и концентрирането му само в Цариград, където те биха имали своеобразен монопол върху експорта (Mitev, 1989, p. 212).

36 Така към 1420 г., в навечерието на османското завоевание на Солун, в града са засвидетелствани три или четири панаури във връзка с различни местни храмове. В мирно време някои от тях, като този на св. Димитър, се организират извън стените на града и привличат търговци и стоки както от региона (вкл. от България), така и от цялото Средиземноморие между Египет и Испания (Matschke, 2002, pp. 781 – 782; Sakázov 1927, pp. 13 – 14; Simeonova, 2015, pp. 253 – 255).

панаури с регионален обхват, но най-успешните сред тях възникват около важни пътни артерии (Узунджово) и производствени центрове (Сливен); създават се и панаури в райони и селища с предимно мюсюлманско население, във връзка с неговите традиционни събори и увеселения (Ески Джумая, дн. Търговище) (Mitev, 2001, pp. 481 – 486; Parveva, 2008; Parveva, 2011, pp. 250 – 273; Gramatikov, 2014, pp. 31 – 34).³⁷

Панауриите с основание се разглеждат като най-високото, междурегионално ниво на вътрешнотърговския обмен в османските провинции, надхвърлящо ежедневната размяна на градската чаршия и седмичния пазар, който осигурява връзката между града и селото (Georgieva, Genchev, 1999, pp. 147 – 148). Те обаче се превръщат и във важно звено на външната търговия. Един от най-големите панаури в българските земи се провежда всяка есен за 40 дни край село Долене между Петрич и Струмица най-късно от средата на XVI в. През 1670 г. той е посетен от османския пътешественик Евлия Челеби, който пише: „Веднъж в годината през сезона на черешите на това място се събират стотици хиляди хора от Румелия, арабските страни, Персия, Индия, Самарканд, Балх, Бухара, Египет, Сирия, Ирак и от всички кътове на Европа, с една дума, всички търговци от седемте климата по суша и по море се стичат със своите многобройни стоки на този панаур“ (Evliya Chelebi, 1972, pp. 277 – 278). Има множество свидетелства за редовното му посещение от дубровнишки търговци през седемнадесетото и осемнадесетото столетие въпреки цялостното западане на дубровнишката търговия през този период. Действително освен стандартните износни артикули от българските земи те закупуват в Долене и много други занаятчийски произведения и платове, повечето от които вероятно са османско и западно производство, но се срещат и такива от Индия. Французите пласират на панаура платове, кафе, индиго, кърмъз и други колониални стоки, а още по-големи количества и разнообразни стоки – на панауриите в Сливен и Узунджово, които награват мащаба на Доленския през XVIII в. (Petrov, 1994, pp. 61 – 74). Въпреки характерното за всички панаури голямо продуктово разнообразие някои от тях стават известни с предлагането на конкретни стоки, произвеждани в тяхната околност – в Долен това е тютюнът, а Сливенският панаур възниква покрай мащабното производство на вълнени изделия в селото, прераснало през XVII в. в град. Тези специфики, редом със стремежа към избягване на едновременната конкуренция между големите панаури, предопределят и времето на тяхното провеждане: Доленският се организира през есента, след беритбата и сушенето на тютюна, а Сливенският – през май-юни, когато се стрижат овцете.³⁸ Във всеки случай през XVIII в. на Балканския полуостров се оформя цяла мрежа от големи панаури, провеждащи се по различно време: в Сяр през февруа-

37 За последното несъмнено спомага празничният календар на хетеродоксалните мюсюлмански общности в тези региони, който има паралели с християнския – например в пролетния празник Хъдърлез, съвпадащ с Гергьовден (6 май).

38 Според П. Петров Доленският панаур се провежда през септември още от създаването си през XVI в., а от 1750 г. началото му е изместено на 10 октомври (Petrov, 1994, p. 63). Евлия Челеби обаче изрично твърди, че панаурът се провежда „през сезона на черешите“, т.е. през пролетта (вж. цитата по-горе). Някои от най-ранните сведения за него действително го обвързват предимно с търговията с вълна, която е най-активна през май-юни (Nananel, Eshkenazi, 1958, pp. 55 – 56; Petrov, 1994, p. 67). Изглежда, че панаурът се измества през есента към края на XVII в., когато в Македония започва масовото производство на тютюн, а може би също, за да се избегне съвпадението по време с нарастващия Сливенски панаур. Така повторното изместване на началната дата на Доленския панаур от септември към октомври в средата на XVIII в. вероятно се дължи на утвърждаването на септемврийския Узунджовски панаур.

ри, в Ески Джумая през май, в Сливен през май-юни, в Пловдив през юли, в Неврокоп (дн. Гоце Делчев) през август, в Узунджово през септември, в Долене през октомври-ноември и др. Освен тях през цялата година се провеждат и по-малки градски и селски панаири: в Струга, Ужице, Лесковец, Острово, Дойран, Прилеп, Враня, с. Смил и с. Черна вода (Русенско), Балчик, Хаджиоглу Пазарджик (дн. Добрич), Зимница, Карнобат и други (Gandev, 1976, pp. 400, 402; Mitev, 2001, p. 484; Parveva, 2011, pp. 267 – 271). Така местните и чуждестранните търговци имат възможност да посещават няколко панаира в годината, извличайки максимална изгода от локалните пазарни особености.

През XVIII в. основни конкуренти на французите на балканския пазар вече са не толкова Англия и Холандия, колкото търговците – османски и чужди поданици, които търгуват с **Централна и Източна Европа**. Макар и да попада извън фокуса на настоящото изложение, това направление трябва да бъде отбелязано поради нарастващия си дял в османската външна търговия през седемнадесетото и осемнадесетото столетие, както и заради голямото си значение с оглед конкретно на българите и българските земи. Търговските връзки между България, Трансилвания и Унгария са добре засвидетелствани още от Късното средновековие, когато те са предимно в ръцете на привилегированите брашовски търговци. Честите военни конфликти на Османската империя с Унгарското кралство, а по-късно – с Хабсбургите, не прекъсват изцяло тези връзки, но водят до тяхната партикуляризация: през XVI в. водеща е ролята на влашките търговци, които пренасят стоките между Дунав и Карпатите, където те са поемани от съответните местни контрагенти. Едва след средата на това столетие, когато Трансилвания попада под османска зависимост, османски поданици започват да проникват самостоятелно на този пазар, а по-късно оттам – към Унгария, Германия и Полша (Bir, 2001, pp. 66ff.; Mashev, 1991, pp. 93 – 196, 260 – 281). Още от XV в. османски поданици – мюсюлмани, арменци и гърци, участват активно и в търговията с Полша (през Молдова) и Северното Причерноморие. Старите гръцки общности в днешните български черноморски градове имат важно място най-вече в корабоплаването, но техни представители със знатен византийски произход и тесни връзки с османския елит развиват мащабна и многообразна стопанска дейност. Емблематичен е случаят на Михаил Кантакузин, който се намесва в най-високите нива на османската политика и икономика, преди да бъде екзекутиран през 1578 г. заради дългове към хазната: от концесионер на солниците в Анхиало (Поморие), където се намира внушителният му сарай, до закупчик на приходите от цариградската митница и султански търговски агент в Русия. Арменците, които отрано формират своя диаспора в Молдова, Полша и Крим, също играят ключова роля в стокообмена с Източна Европа. Първоначално обаче техните маршрути минават основно по море между Цариград, Аккерман и Крим и така заобикалят българските земи (İnalçık, 1994, pp. 209 – 212, 285 – 288).

През XVII – XVIII в. гръцките (или гръцкоезични³⁹), арменските и еврейските диаспори

39 Такива са поне част от „албанците“, които се заселват през XV – XVI в. в селища като Арбанаси и Червена вода в Северна България, а впоследствие развиват активна търговска, в т.ч. международна, дейност. Към някои от тях османската администрация прилага термина „рум“, който до XVIII в. по-често има етнически/културен, отколкото професионален смисъл, какъвто ще придобие по-късно. Същото вероятно се отнася и до част от гагаузите във Варна и Добруджа (Ivanova, 2004; Gradeva, 2006; Parveva, 2011, pp. 55 – 68; Atanasova, 2016).

вече обхващат и редица селища във вътрешността на българските земи, както и в Централна и Източна Европа, където се концентрират техните търговски мрежи и операции (Иванова, 2012). Именно тук – първоначално към Брашов и Сибиу в Трансилвания, а оттам до Буда, Виена и Лайпциг – през XVII в. в международната търговия вече активно участват и българи, католици и православни, полагайки постепенно основите на бъдещата възрожденска буржоазия (Рапова, 1980; Maslev, 1991). Някои изследователи разглеждат активизирането на това направление като една от предпоставките за западането на дубровнишката търговия на Балканите (Рапова, 1980, pp. 59, 170; cf. Maslev, 1991, p. 283). Трябва обаче да се отбележи, че поне през седемнадесетото столетие търговският обмен на българските земи с Централна Европа значително се различава от този със Запада по стоковата си характеристика. Голяма част от износа на търговците османски поданици, в т.ч. българите, на север през Брашов, Сибиу и Клуж се състои от манифактурни и занаятчийски стоки. Главно място сред тях заемат различните тъкани, както реекспортирани от чуждия внос на османския пазар, така и местно производство: аба, кече, страматура и др.; редом с традиционните износни суровини – кожи, вълна, восък и коприна, към Трансилвания поемат също различни кожарски, кожухарски и сарашки изделия. Сравнително кратката сухопътна връзка позволява и прекарването на стада едър и дребен добитък: волове, говеда, коне, овце, кози, свине, които поне отчасти произхождат от българските земи, но по обективни причини отсъстват от стокооборота със западните държави. Различава се и вносите от Централна Европа към османските владения. Наместо огромния превес на платовете в западния внос тук доминират металните сплави и изделия: бакър, калай, живак, ножове, както и златни и сребърни монети (Рапова, 1980, pp. 100 – 111; Maslev, 1991, pp. 164 – 177).

До края на XVII в. васалното княжество Трансилвания служи като основен мост за търговските връзки между османските Балкани и Централна Европа, чието развитие е възпрепятствано от липсата на сигурна и дългосрочна легална основа. Периодичните и времево ограничени хабсбургско-османски мирни договори от XVI – XVII в. съдържат само най-общи търговски клаузи, а първото същинско търговско *ахдname*, издадено от Ахмед I в полза на Хабсбургите през 1617 г. по модела на холандските капитулации от 1612 г., не е подновено от следващия султан и на практика е „забравено“ (Panaite, Dirgati, 2020). Осемнадесетото столетие бележи нов етап както в баланса на политическите сили в Централна и Югоизточна Европа, така и в икономическите отношения между двата региона. Макар и Хабсбургската монархия да се сдобива с привилегии, равностойни с тези на западните колониални държави, едва към края на XVIII век, още търговските клаузи на договора от Сремски Карловци (1699 г.) гарантират свободната търговия между двете империи, а търговско споразумение от Пожаревац (1718 г.) въвежда и еднократно трипроцентно мито.

От тези привилегии се възползват предимно османските поданици, които вече имат установени маршрути, мрежи и диаспори в Централна Европа. Това положение влиза в известнo противоречие с т.нар. „камерализъм“ на правителството във Виена, форма на доминиращия в европейската търговия от онази епоха меркантилизъм, но от друга страна, балканските търговци са основните снабдителни на зараждащата се австрийска текстилна индустрия. Именно нейното развитие води и до промяна в продуктовата листа на стокообмена между българските земи и големия хабсбургски пазар. От нея почти изчезват занаятчийските изделия, изнасяни през предходното столетие от български и други търговци през

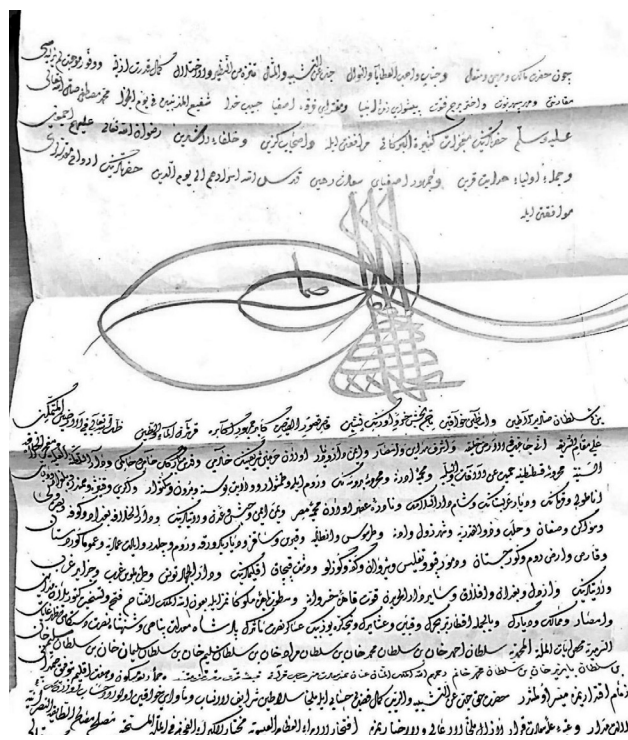
Трансилвания. Водещо място в техния експорт вече заемат вълната и памукът, изнасят се също коприна, кожи, мюмюн и др. (Bur-Markovska, 1977; Рапова, 1996). Доколкото тези суровини представляват главен интерес и за западните търговци в Османската империя, не е учудващо, че в цитираните френски дипломатически документи именно „Австрия“ започва да се очертава като главен конкурент и пречка пред френската търговия на Балканите. Постепенно в съревнованието на балканския пазар се включва и Руската империя, най-вече чрез активната „гръцка“ търговска общност в Нежин, в която несъмнено присъстват и българи (Mitev, 1995; Roussev, 2015, pp. 296 – 299). Концентрирането на търговията с Централна и Източна Европа в ръцете на балканските търговци и техните диаспори, липсата на тяхна централизирана структура като английската Левантийска компания или Търговската камара в Марсилия, както и многообразието на техните маршрути не позволяват да се направи пълноценно количествено сравнение между дяловете на западното и северното направление в османската външна търговия. Още по-малко това е възможно с оглед конкретно на българските земи, чиято продукция често се губи в общи категории като „турски“ или „румелийски“ стоки, преминаващи през трансилванските митници.

Накрая трябва да се отбележи, че северното и западното търговско направление не подлежат на строго разграничение. Главна тяхна пресечна точка е Лайпцигският панаир, който се провежда два пъти годишно, всяка пролет и есен. Панаирът достига върха на своя разцвет през XVIII в., когато на него все по-активно своите стоки, най-вече памук и прежда, пласират балканските търговци. По обратния път те понасят не само продукти на саксонската манифактура, но и френски, английски и холандски произведения, които се предлагат в големи количества на панаира (Paskaleva, 1968, p. 273; Petrova, 2021, pp. 93 – 95 et passim).

7. Заключение

Ако османското завоевание драстично променя хода на историята в българските земи, откъсва го от европейското време, то именно търговията е този механизъм, чрез който българите остават обвързани с европейския свят и могат да „сверят часовниците си“ с него. Както и в редица други

сфери на обществено-икономическия живот, и тук промените са необратими, но плавни. Приемствеността на предосманския период е осигурена на юридическо ниво от династич-

Изобр. 9. Фрагмент от първото търговско ахдنامه за Хабсбургската монархия от 1617 г. с туграта на султан Ахмед I.

Източник: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Urkundenreihen, Türkische Urkunden 6 (no Panaite, Dipratu, 2020, p. 85).

ното право и свързания с него режим на капитулациите – илюстрира я голямото сходство, дори на езиково ниво, между дарствените грамоти на Иван Асен II и Мурад II за Дубровник, разделени от точно два века (1230 и 1430 г.). Последните значими външнотърговски партньори на българските средновековни държави – Венеция и Генуа, са първите такива за османската династия и запазват водещата си роля на османския пазар до XVI в. С поетапната загуба на техните колонии и позиции в Черно море и Източното Средиземноморие нишата е запълнена от автономната Дубровнишка република, чиято взаимноизгодна посредническа дейност в търговския обмен между Изтока и Запада достига своя апогей именно през шестнадесетото столетие. Нещо повече, за разлика от италианците, а по-късно французи, англичани и холандци, които се интересуват предимно от левантийския излаз на Пътя на коприната (и подправките) от Далечния изток, дубровничаните активно разработват търговския потенциал на балканските османски провинции. Чрез своите колонии, общности и посредници в българските земи, те довеждат международната търговия в непосредствен досег с българския гражданин и селянин. Евреите, чрез своя опит и мрежи в цяла Европа, стават другият главен проводник на стоки, финанси и информация с масовото си заселване в Османската империя след края на XV в. Подобна роля традиционно играят също арменци и гърци, чиито диаспори през XVII в. вече имат трайно присъствие и във вътрешността на българските земи. Оттук те повличат и първите българи, тръгнали по пътя на голямата търговия под шапката на „гръцкия търговец“, предимно в северна посока, към пазарите на Трансилвания и Унгария. Евреи, гърци и арменци са и главните посредници на новите хегемони в средиземноморската търговия, Франция, Англия и Холандия, при първите им стъпки на османския пазар през XVII – XVIII в. Едва през осемнадесетото столетие французите започват плахо да проучват възможностите за навлизане във вътрешността на Балканите, но като се изключи панаирната търговия, по-пряката интеграция на българите и българските земи с европейския пазар на запад от Лайпциг ще се случи едва с новите реалности на деветнадесетото столетие.

Няма съмнение, че през целия разглеждан период българските земи стоят на суровинния край на търговските мрежи. Основните износни стоки през XVI, а в голяма степен и през XVIII в., са същите като през XIV в.: кожи, восък и вълна. От експортната листа постепенно отпада голямата част от българското жито, резервирано за изхранване на османската столица и армия. В нея навлизат някои нови технически култури като памука и тютюна, чието производство е концентрирано в географската област Македония. Местното занаятчийско производство има ограничено участие в износа, най-вече чрез първично обработени кожи, вълнени и копринени прежди. Всъщност различни кожарски и кожухарски изделия се експортират към Трансилвания през XVII в. и към Дубровник през следващото столетие, но мащабът е несравним с този на вноса на западни манифактурни продукти, които заливат османския пазар и в частност българския му дял: предимно платове, но и стъкло, керамика, хартия и др. Друг основен вносен артикул, особено след наплива на ценни метали от Новия свят през XVI в., стават европейските златни и сребърни монети. Причината е, че въпреки по-високата стойност на манифактурните стоки и меркантилизма, владеещ ранномодерна Европа, търговският баланс като цяло остава в османска полза поради значително по-големите количества на изнасяните суровини – ситуация, която се забелязва както на общоимперско, така и на локално ниво, например при дейността на

дубровнишката колония в София (Mantran, 1999, pp. 236 – 238; Spisarevska, 1978a, p. 24).⁴⁰ Това неминуемо води до главоломна инфлация в империята, но и стимулира монетизирането на икономиката, навлизането на нови за региона търговски инструменти като кредита, полицата, застраховката и др. Евреите и дубровничаните са главните проводници на тези влияния в българските земи. Чрез своите командитни и събирателни търговски дружества, синтезирали опита на късносредновековните италиански „компани“, те преподават „началните уроци по сдружаване на българския търговец“. С тези уроци той ще започне сам да навлиза в международната търговия, надскачайки ролята си на местен прекупвач, първоначално с малки стъпки и като част от мултиетническата „гръцка“ диаспора в Централна Европа. Макар и позакъснял и скромнен, натрупаният опит ще му помогне да прекрачи уверено в Новото време и да възприеме неговата същинска „търговска модерност“ през епохата на Възраждането (Roussev, 2015, pp. 274 – 308 et passim).

40 На общоимперско ниво положителният търговски баланс със Запада донякъде се компенсира от отрицателния баланс в търговията с Персия и Индия (Mantran, 1999, pp. 236 – 237). На регионално ниво в българските земи обаче това „изтичане“ на злато и сребро към Изтока има по-скоро косвено отражение, доколкото то се свързва предимно с набавянето на луксозни стоки за висшия държавен елит.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Akgündüz, A. 1990. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. I. Kitap: *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri*. İstanbul: FEY Vakfı.
- Arbel, B. 1995. *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*. Leiden: Brill.
- Atanasova, S. 2016. *Arbanasi. Trade and Trade Relations in the 17th – 19th Centuries*. Veliko Tarnovo: Faber Publishing House. [Атанасова, С. 2016. *Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII – XIX век*. Велико Търново: Изд. „Фабер“].
- Balard, M. 1978. *La Romanie génoise (XIIIe – début du XVe siècle)*. Vol. 1 – 2. Genova: Società Ligure di Storia Patria.
- Benbassa, E., A. Rodrigue. 2003. *History of the Sephardim Jews from Toledo to Thessaloniki*. Sofia: Colibri Publishing House [Бенбаса, Е., А. Родриг. 2003. *История на сефарадските евреи от Толедо до Солун*. София: ИК Колибри].
- Benedetto Marino di Resti. 2004 – 2006. *Libro dei conti MDXC – MDCV*. Ed. P. Petrov. (*The Archives Talk*, vol. 33 – 34). Sofia: General Directorate of the Archives at the Council of Ministers. [Бенедето Марино ди Рести. 2004 – 2006. *Сметководна книга 1590 – 1605*. Съст. и прев. П. Петров. (*Архивите говорят*, т. 33 – 34). София: Главно управление на архивите при Министерски съвет].
- Berov, L. (ed.). 1989. *The Economy of Bulgaria before the Socialist Revolution*. Second edition. Sofia: Nauka i izkustvo. [Беров, Л. (ред.). 1989. *Икономика на България до социалистическата революция*. Второ издание. София: Наука и изкуство].
- Biliarsky, I. 2023. The Ottoman Conquest of Vidin and the End of the Mediaeval Bulgarian State. *Südost-Forschungen*, vol. 82, pp. 94 – 116.
- Bosworth, C.E., W. Heffening, M. Shatzmiller. 2000. Tadjāra. *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Vol. 10, ed. by P.J. Bearman et al. Leiden: Brill, pp. 466 – 475.
- Božić, I. 1952. *Dubrovnik and Turkey in the 14th and 15th Centuries*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences. [Божић, И. 1952. *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*. Београд: Српска академија наука].
- Braude, B. 1979. International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500 – 1650: A Study in Undevelopment. *Review (Fernand Braudel Center)*, vol. 2, no. 3, pp. 437 – 451.
- Braude, B. 1991. The Rise and Fall of Salonica Woollens, 1500 – 1650: Technology Transfer and Western Competition. *Mediterranean Historical Review*, vol. 6, no. 2, pp. 216 – 236.
- Braudel, F. 1998. *The Mediterranean Sea and the Mediterranean World at the Time of Philip II*. Book 1. Transl. V. Ilieva. Sofia: Abagar. [Бродел, Ф. 1998. *Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II*. Кн. 1. Превод от френски В. Илиева. София: Абазар].
- Braudel, F. 2000. *The Mediterranean Sea and the Mediterranean World at the Time of Philip II*. Book 2. Transl. V. Ilieva. Sofia: Abagar. [Бродел, Ф. 2000. *Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II*. Кн. 2. Превод от френски В. Илиева. София: Абазар].
- Braudel, F. 2005. *The Perspective of the World*. Sofia: Prozorets. [Бродел, Ф. 2005. *Световното време*. София: „Прозорец“].
- Bulut, M. 2001. *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period 1571 – 1699*. Hilversum: Verloren.
- Bur, M. 2001. Southeastern and Central Europe through the Lens of Their Mutual Economic Interdependence up to the End of the 18th Century. In: Radushev, E., Z. Kostova, V. Stoyanov

- (eds.). 2001. *Studies in Honor of Professor Vera Mutaftchieva*. Sofia: AMICITIA, pp. 57 – 86. [Бур, М. 2001. Югоизточна и Средна Европа през призмата на взаимната им стопанска обвързаност до края на XVIII в. В: Рагушев, Е., З. Костова, В. Стоянов (съст.). 2001. *Проучвания в чест на професор Вера Мутафчиева*. София: AMICITIA, с. 57 – 86].
- Bur-Markovska, M. 1977. *The Balkans and the Hungarian Market in the 18th Century*. Sofia: BAS Publishing House. [Бур-Марковска, М. 1977. *Балканите и унгарският пазар през XVIII век*. София: Издателство на БАН].
- De Groot, A.H. 2003. The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries. *Oriente Moderno*, nuova serie, anno 22 (83), nr. 3, *The Ottoman Capitulations: Text and Context*, pp. 575 – 604.
- Eldem, E. 1999. *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill.
- Evliya Chelebi. 1972. *Travelogue*. Transl. and ed. by S. Dimitrov. Sofia: Izdatelstvo na OF. [Евлия Челеби. 1972. *Пътепис*. Превод, съст. и ред. С. Димитров. София: Издателство на ОФ].
- Epstein, M.A. 1980. *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg: Klaus Schwarz Verlag.
- Filipović, E.O. 2023. Between conflict and cooperation: The Contrasting image of the Ottoman Turks in Late Medieval Ragusan Sources. *De Medio Aevo*, vol. 12, no. 1, pp. 103 – 113.
- Fleet, K. 1993. The Treaty of 1387 between Murād I and the Genoese. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, vol. 56, no. 1, pp. 13 – 33.
- Fleet, K. 1999. *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Freidenberg, M.M. 1989. *Dubrovnik and the Ottoman Empire*. 2nd revised ed. Moscow: Nauka. [Фрейденберг, М.М. 1989. *Дубровник и Османская империя*. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Наука].
- Galabov, G. (ed.). 1961. *Turkish Sources on the History of Law in the Bulgarian Lands*. Vol. 1. Sofia: BAS Publishing House. [Гълъбов, Г. (съст.). 1961. *Турски извори за историята на правото в българските земи*. Т. 1. София: Издателство на БАН].
- Gandev, H. 1976. Europe's Commercial Exchange with the Bulgarian Lands during the 18th and Early 19th Centuries. In: Gandev, H. *Problems of the Bulgarian National Revival*. Sofia: Nauka i Izkustvo, pp. 395 – 425. [Гандев, Х. 1976. Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX век. В: Гандев, Х. *Проблеми на Българското възрождане*. София: Наука и изкуство, с. 395 – 425].
- Georgieva, G., N. Todorov. 2020. The Beratlis – the Traders of the Sultan. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 5, pp. 39 – 54. [Георгиева, Г., Н. Тодоров. 2020. Бератлиите – търговците на султана. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 5, с. 39 – 54].
- Georgieva, Ts. 1976 [1980]. The French Politics and the Bulgarians in the Early 18th Century. *Annuaire de l'Université de Sofia – Faculté d'histoire*, vol. 70, pp. 83 – 106. [Георгиева, Ц. 1976 [1980]. Френската политика и българите в началото на XVIII в. *Годишник на Софийския университет – Исторически факултет*, т. 70, с. 83 – 106].
- Georgieva, Ts. 1981. A Document Concerning French Commercial Penetration of the Bulgarian Lands in the Second Quarter of the 18th Century. *Proceedings of the National Library "Cyril and Methodius"*, vol. 16 (18), pp. 649 – 664. [Георгиева, Ц. 1981. Един документ за френско търговско проникване в българските земи през втората четвърт на XVIII в. *Известия на*

- Народната библиотека „Кирил и Методий“*, т. 16 (18), с. 649 – 664].
- Georgieva, Ts. 1999. *Space and Spaces of the Bulgarians, 15th – 17th Centuries*. Sofia: LIK. [Георгиева, Ц. 1999. *Пространство и пространства на българите XV – XVII век*. София: ЛИК].
- Georgieva, Ts., N. Genchev, 1999. *History of Bulgaria*. Vol. 2: 15th – 19th Century. Sofia: Anubis. [Георгиева, Ц., Н. Генчев. 1999. *История на България*. Т. 2: XV – XIX в. София: Анубис].
- Gerber, H. 2011. *Crossing Borders. Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy, and Society*. Istanbul: The Isis Press.
- Ginio, E. 2014. Jews and European Subjects in Eighteenth-Century Salonica: The Ottoman Perspective. *Jewish History*, vol. 28, pp. 289 – 312.
- Gjuzelev, V. 1995. *Studies on the History of Northeastern Bulgaria and the Black Sea Region: Late 12th – Early 15th Centuries*. Sofia: Borina. [Гюзелев, В. 1995. *Очерци върху историята на българския северозток и Черноморието: края на XII – началото на XV в.* София: Борина].
- Gjuzelev, V. 2001a. Cherana Bulgara de Loco Nomine Acrida (New Venetian Documents from 1390 – 1415 Concerning Bulgarian Slaves on the Island of Crete). *Palaeobulgarica*, vol. 25, no. 4, pp. 3 – 26. [Гюзелев, В. 2001a. Cherana Bulgara de loco nomine Acrida (Нови венециански документи от 1390 – 1415 г. за българи роби на остров Крит). *Старобългаристика*, т. XXV, № 4, с. 3 – 26].
- Gjuzelev, V. (ed.), 2001b. *Documenta Veneta historiam Bulgariae et Bulgarorum illustrantia saeculis XII – XV. Les Archives parlent*, vol. 18. Sofia: Direction générale des archives près le conseil des ministres. [Гюзелев, В. (изд.), 2001b. *Венециански документи за историята на България и българите от XII – XV в. Архивите говорят*, т. 18. София: Главно управление на архивите при Министерския съвет].
- Gjuzelev, V. 2011. *Cera Zagora*. Plovdiv: Bulgarian Historical Heritage Foundation. [Гюзелев, В. 2011. *Cera Zagora*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“].
- Gjuzelev, V. 2021a. Bulgarians and Inhabitants of Bulgarian Towns in the Italian City-States of Genoa and Venice and in Some of Their Colonies and Trading Posts during the 14th – 15th Centuries. In: Gjuzelev, V. *Heptateuch on the Medieval History of Bulgaria (4th – 15th Centuries)*. Book 2: *Bulgaria and the Medieval World*. Sofia: ‘Prof. Marin Drinov’ Publishing House at BAS, pp. 395 – 413. [Гюзелев, В. 2021a. Българи и жители на български градове в италианските градове-държаби Генуа и Венеция и в някои от техните колонии и фактории през XIV – XV в. В: Гюзелев, В. *Седмоязичие за средновековната история на България (IV – XV век)*. Книга 2: *България и средновековният свят*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 395 – 413].
- Gjuzelev, V. 2021b. Florentine Trade in the Bulgarian Lands from the 13th to the Early 16th Centuries. In: Gjuzelev, V. *Heptateuch on the Medieval History of Bulgaria (4th – 15th Centuries)*. Book 2: *Bulgaria and the Medieval World*. Sofia: ‘Prof. Marin Drinov’ Publishing House at BAS, pp. 395 – 413. [Гюзелев, В. 2021b. Флорентинската търговия в българските земи през XIII – началото на XVI в. В: Гюзелев, В. *Седмоязичие за средновековната история на България (IV – XV век)*. Книга 2: *България и средновековният свят*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 395 – 413].
- Gradeva, R. 2004. Jews and Ottoman authority in the Balkans: the cases of Sofia, Vidin and Ruse, 15th – 18th centuries. In: Gradeva, R. *Rumeli under the Ottomans, 15th – 18th centuries: Institutions and Communities*. Istanbul: The Isis Press, pp. 225 – 285.

- Gradeva, R. 2006. Villagers in International Trade: The Case of Chervena Voda, Seventeenth to the Beginning of Eighteenth Century. In: Boyar, E., K. Fleet (eds.), 2006. *The Ottomans and Trade. Oriente Moderno*, n.s., vol. 25, no. 1, pp. 1 – 20.
- Gramatikov, G. 2014. *The Uzundzhovo Fair*. Sofia: Academic Publishing House “Prof. Marin Drinov”. [Граматикув, Г. 2014. *Узунджовският панаир*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“].
- Hananel, A., E. Eshkenazi (comp., transl.), 1958 – 1960. *Jewish Sources on the Socio-Economic Development of the Balkan Lands*. Vol. 1 – 2. Sofia: BAS. [Хананел, А., Е. Ешкенази (подбр., прев.), 1958 – 1960. *Еврейски извори за общественно-икономическото развитие на балканските земи*. Т. 1 – 2. София: БАН].
- Heywood, C. 2020. ‘This Great Work’: Lord Paget and the Processes of English Mediating Diplomacy in the Latter Stages of the Sacra Lega War, 1697 – 1698. In: Heywood, C., I. Parvev (eds.). 2020. *The Treaties of Carlowitz (1699). Antecedents, Course and Consequences*. Leiden: Brill, pp. 35 – 55.
- Hinkovski, S. 2013 – 2014. New Genoese Notarial Acts about Bulgarian Slaves from the Beginning of the 15th Century. *Bulgaria Mediaevalis*, no. 4 – 5, pp. 229 – 243. [Хинковски, С. 2013 – 2014. Нови генуезки нотариални актове за български роби от началото на XV век. *Bulgaria Mediaevalis*, т. 4 – 5, с. 229 – 243].
- İnalcık, H. 1979. The question of the closing of the Black Sea under the Ottomans. *Archeion Pontu*, vol. 35, pp. 74 – 110.
- İnalcık, H. 1986. İmtiyāzāt. II – The Ottoman Empire. In: Lewis, B., et al. (eds.). 1986. *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. Vol. 3. Leiden: Brill, pp. 1179 – 1189.
- İnalcık, H. 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol. I: 1300 – 1600*. Ed. by H. İnalcık, D. Quataert. Cambridge: Cambridge University Press.
- İnalcık, H. 1998. Ottoman Galata. In: İnalcık, H. *Essays in Ottoman History*. Istanbul: Eren Yayıncılık, pp. 276 – 376.
- Ivanova, S. 2003. The Empire’s “Own” Foreigners: Armenians and Acem Tuccar in Rumeli in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: Van den Boogert, M., K. Fleet (eds.). 2003. *The Ottoman Capitulations: Text and Context, Oriente Moderno*, vol. XXII n.s. (LXXXIII), no. 3, pp. 681 – 703.
- Ivanova, S. 2004. Varna during the Late Middle Ages – Regional Versus National History. *Études balkaniques*, no. 2, pp. 109 – 143.
- Ivanova, S. 2006. Before the Bulgarian Millet Was Born. In: Ganev, G., et al. (eds.). 2006. *State & Church – Church & State in Bulgarian History. Studies on the Occasion of the 135th Anniversary of the Establishment of the Bulgarian Exarchate*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Publishing House, pp. 135 – 184. [Иванова, С. 2006. Преди да се роди българският милет. В: Ганев, Г. и др. (ред.). 2006. *Държава & църква – църква & държава в българската история. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 135 – 184].
- Ivanova, S. 2012. Minorities – Merchants in Rumelia in the 17th – 18th Centuries. *Annual of Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of History*, vol. 100, pp. 67 – 174. [Иванова, С. 2012. Малцинства – търговци в Румелия през XVII – XVIII в. *Годишник на Софийския университет – Исторически факултет*, т. 100, с. 67 – 174].
- Kostova, E. 2017. ‘Bulgaria’ According to Some Dubrovnik Documents from the 1380s and 1390s (Preliminary Notes). In: Simeonova, L., L. Taseva (eds.), 2017. *The Medieval Balkans as a Global*

- Crossroads: Contacts and Exchange. Studia Balcanica*, 32. Sofia: Institute for Balkan Studies & Center of Thracology – BAS, pp. 143 – 151. [Костова, Е. 2017. „България” според някои дубровнишки документи от 80-те и 90-те години на XIV век (предварителни бележки). В: Симеонова, Л., Л. Тасева (съст. и ред.), 2017. *Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен. Studia Balcanica*, 32. София: ИБЦТ – БАН, с. 143 – 151].
- Kursar, V. 2020. The Diplomatic, Religious, and Economic Presence of the Republic of Dubrovnik (Ragusa) in Ottoman Edirne. In: Krawietz, B., F. Riedler (eds.). 2020. *The Heritage of Edirne in Ottoman and Turkish Times. Continuities, Disruptions and Reconnections*. Berlin: De Gruyter, pp. 302 – 343.
- Levy, A. (ed.), 1994. *The Jews of the Ottoman Empire*. Princeton, NJ: Darwin Press.
- Mantran, R. (ed.), 1999. *History of the Ottoman Empire*. Sofia: RIVA. [Мантран, Р. (ред.). 1999. *История на Османската империя*. София: РИВА].
- Maslev, S. 1991. *The Trade between the Bulgarian Lands and Transylvania in the 16th – 17th Centuries*. Sofia: BAS Publishing House. [Маслев, С. 1991. *Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI – XVII век*. София: Издателство на БАН].
- Matanov, H., R. Mihneva. 1988. *From Gallipoli to Lepanto: The Balkans, Europe, and the Ottoman Invasion, 1354 – 1571*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Матанов, Х., Р. Мухнева. 1988. *От Галиполи до Лепанто: Балканите, Европа и османското нашествие 1354 – 1571 г.* София: Наука и изкуство].
- Matschke, K.-P. 2002. The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth–Fifteenth Centuries. In: Laiou, A.E. (ed.). 2002. *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*. Vol. 1. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, pp. 454 – 486.
- Miović, V. 2013. Diplomatic Relations between the Ottoman Empire and the Republic of Dubrovnik. In: Kármán, G., L. Kunčević (eds.). 2013. *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Leiden: Brill, pp. 187 – 208.
- Mitev, P. 1988. The Trade of the Netherlands with the Ottoman Empire during the 17th – 18th Centuries and the Bulgarian Lands. *Vekove – Centuries*, vol. 17, no. 4, pp. 49 – 55. [Митев, П. 1988. Търговията на Холандия с Османската империя през XVII – XVIII в. и българските земи. *Векове*, год. 17, кн. 4, с. 49 – 55].
- Mitev, P. 1989. The French Levantine Trade and the Bulgarian Lands in the 18th Century. In: *Second International Congress of Bulgarian Studies. Sofia, 23 May – 3 June 1986. Papers*. Vol. 7. *Bulgaria in the 15th – 19th Centuries*. Sofia: BAS, pp. 209 – 214. [Митев, П. Френската левантийска търговия и българските земи през XVIII век. Във: *Втори международен конгрес по Българистика. София, 23 май – 3 юни 1986 г. Доклади*. Т. 7. *България през XV – XIX век*. София: БАН, с. 209 – 214].
- Mitev, P. 1995. The Trade Brotherhood in Nizhyn and the Bulgarian Lands during the 18th Century. *Yearbook of Sofia University “St. Kliment Ohridski” – Faculty of History*, vol. 88, pp. 69 – 80. [Митев, П. 1995. Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Исторически факултет*, т. 88, с. 69 – 80].
- Mitev, P. 2001. Fair Trade in the Bulgarian Lands during the 18th Century. In: Todorov, V. (ed.), 2001. *Studies in Honor of Corresponding Member Professor Strashimir Dimitrov (Studia Balcanica 23)*. Vol. 2. Sofia: Academic Publishing House “Prof. Marin Drinov”, pp. 481 – 490. [Митев, П. 2001. Панаирната търговия в българските земи през XVIII век. В: Тодоров (съст.),

2001. *Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров* (Studia Balcanica 23). Т. 2. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, с. 481 – 490].
- Mitev, P. 2006. The Project for the Establishment of a French Vice-Consulate in Plovdiv in 1747. *Bulgarian Historical Review*, vol. 34, no. 1 – 2, pp. 365 – 374. [Митев, П. 2006. Проектът за откриване на френско вицеконсулство в Пловдив от 1747 г. *Bulgarian Historical Review*, 2006. 34, кн. 1 – 2, с. 365 – 374].
- Nathan, J., V. Hadzinikolov, L. Berov (eds.). 1969. *The Economy of Bulgaria before the Socialist Revolution*. In 6 volumes. Vol. I. Sofia: Nauka i izkustvo. [Наман, Ж., В. Хаджиниколов, Л. Беров (ред.). 1969. *Икономиката на България до социалистическата революция*. В 6 тома. Т. I. София: Наука и изкуство].
- Nikolov, A., et al. (eds.). 2017 – 2018. *Dubrovnik Documents on the History of Bulgaria and the Bulgarian Lands in the 13th – 15th Centuries*. Vol. 1. (1230 – 1403). Vol. 2. (1407 – 1505). Sofia: St. Kliment Ohridski University Press. [Дубровнишки документи за историята на България и българските земи през XIII – XV век. 2017 – 2018. Т. 1. (1230 – 1403 г.). Т. 2. (1407 – 1505 г.). Издание, превод и коментар А. Николов, В. Пюзелев, Е. Костова, П. Данова, С. Хинковски. София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Ovcharov, N. 1992. *Navigation along the Bulgarian Black Sea Coast (14th – 19th Century)*. (Based on Graffiti Drawings in the Churches of Nesebar). Sofia: St. Kliment Ohridski University Press. [Овчаров, Н. 1992. *Корабоплаването по българското черноморско крайбрежие (XIV – XIX в.)*. (По данни от рисунките-графити в църквите на Несебър). София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Panaite, V., R. Dipratu, 2020. A Forgotten Capitulation (Ahdname): The Commercial Privileges Granted by Sultan Ahmed I to Emperor Matthias in 1617. *Revue des Études Sud-Est Européennes*, vol. 58, no. 1 – 4, pp. 51 – 90.
- Panova, S. 1967. The Commercial and Financial Activities of Jews in the Balkans in the 16th – 17th centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, vol. 23, no. 3, pp. 31 – 60. [Панова, С. 1967. Търговската и финансовата дейност на евреите на Балканите през XVI – XVII в. *Исторически преглед*, год. 23, № 3, с. 31 – 60].
- Panova, S. 1976. The Development of the Textile Industry in the Balkan Countries and the Role of the Jewish Population in the 16th – 17th Centuries. *Annual - Social Cultural Educational Association of the Jews in the People's Republic of Bulgaria*. Vol. II, pp. 123 – 140.
- Panova, S. 1980. *Bulgarian Merchants in the 17th Century*. Sofia: Izdatelstvo Nauka i izkustvo. [Панова, С. 1980. *Българските търговци през XVII в.* София: Издателство „Наука и изкуство“].
- Panova, S. 1996. *Bulgarian Trading Companies on the Austrian Market in the 18th century*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Publishing House. [Панова, С. 1996. *Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Parveva, S. 2008. Sketches from the History of the Sliven Fair during the First Half of the 18th Century. In: Ivanova, S. (ed.). 2008. *Ethnic and Cultural Spaces of the Balkans. Festschrift in Honor of Prof. D.Sc. Tsvetana Georgieva. Part 1. The Past – Historical Perspectives*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, pp. 401 – 409. [Първева, С. 2008. Щрихи от историята на Сливенския панаир през първата половина на XVIII век. В: Иванова, С. (съст.). 2008. *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. д.и.н. Цветана Георгиева. Част I. Миналото – исторически ракурси*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 401 – 409].

- Parveva, S. 2011. *Land and People during the 17th – First Decades of the 18th Centuries*. Sofia: Academic Publishing House “Prof. Marin Drinov”. [Първева, С. 2011. *Земята и хората през XVII век – първите десетилетия на XVIII век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“].
- Parveva, S. 2019. Itinerant and Settled Rural Merchants in the Province of Rumeli in the Late Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, vol. 75, no. 4, pp. 32 – 115. [Първева, С. 2019. Странстващи и уседнали селски търговци в провинция Румелия в края на XVII – XVIII век. *Исторически преглед*, год. 75, кн. 4, с. 32 – 115].
- Paskaleva, V. 1968 Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l’Empire Ottoman avec les états européens au cours de XVIIIe et la première moitié du XIXe siècle. *Etudes historiques*, vol. 4, pp. 265 – 292.
- Petrov, P. 1967. Trade Relations between Bulgaria and Dubrovnik in the 14th Century. *Izvestiya na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo – Proceedings of the Bulgarian Historical Society*, vol. 25, pp. 93 – 115. [Петров, П. 1967. Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. *Известия на Българското историческо дружество*, т. 25, с. 93 – 115].
- Petrov, P. 1991. *Commercial Relations between the Region of Vidin and Dubrovnik in the 18th Century*. Vratsa: Historical Museum. [Петров, П. 1991. *Търговски връзки между Видинския край и Дубровник през XVIII век*. Враца: Исторически музей].
- Petrov, P. 1994. The Dolyane Fair. *Macedonian Review*, vol. 4, pp. 59 – 82. [Петров, П. 1994. Долянският панаир. *Македонски преглед*, бр. 4, с. 59 – 82].
- Petrov, P., E. Vecheva. 1978. Sketches from the Commercial Activity of the Sorkochevich Family in the Bulgarian Lands. *Proceedings of the Bulgarian Historical Society*, vol. 32, pp. 83 – 99. [Петров, П., Е. Вечева. 1978. Из търговската дейност на Соркочевичи в българските земи. *Известия на Българското историческо дружество*, XXXII, с. 83 – 99].
- Petrova, A. 2021. *Christian Merchants from the European Provinces of the Ottoman Empire at the Fairs in the City of Leipzig (1718 – 1839)*. PhD Dissertation. Sofia: Sofia University “St. Kliment Ohridski”. [Петрова, А. 2021. *Християнските търговци от европейските провинции на Османската империя на панаирите в град Лайпциг (1718 – 1839 г.)*. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, София: СУ „Св. Климент Охридски“].
- Popescu, A. 2011. The Ottoman Black Sea: Mare Clausum? Mare Apertum? *Istoricheskoto badeshte – Historical Future*, vol. 15, no. 1 – 2, pp. 141 – 161. [Понеску, А. 2011. „Османското“ Черно море: Mare clausum? Mare apertum? *Историческо бъдеще*, год. 15, кн. 1 – 2, с. 141 – 161].
- Popović, T. 1973. *Turkey and Dubrovnik in the 16th Century*. Belgrade: Srpska književna zadruga. [Поповић, Т. 1974. *Турска и Дубровник у XVI веку*. Београд: Српска књижевна задруга].
- Rakova, S. 2017. *Venice, the Ottoman Empire, and the Balkans (15th – 16th Centuries)*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press. [Ракова, С. 2017. *Венеция, Османската империя и Балканите (XV – XVI век)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].
- Roussev, I. 2004. Black Sea Policy of Napoleonic France and the First French Consulate in Bulgaria. *Istoricheski pregled – Historical Review*, vol. 60, no. 3 – 4, pp. 36 – 68. [Русев, И. 2004. Черноморската политика на Наполеонова Франция и първото френско консулство в България. *Исторически преглед*, год. 60, кн. 3 – 4, с. 36 – 68].
- Roussev, I. 2008. Varna in the Consular Policy and Commercial Interests of Russia during the 18th and 19th Centuries. In: Roussev, I., V. Yotov (eds.), 2008. *Bulgaria, Varna – Russia from the Middle Ages to Modern Times*. Varna: Slavic Literary and Artistic Academy – Varna, pp. 103 – 126. [Русев, И.

2008. Варна в консулската политика и търговските интереси на Русия през XVIII и XIX в. В: Русев, И., В. Йотов (съст. и ред.), 2008. *България, Варна – Русия от Средновековието до ново време*. Варна: Славянска литературна и артистична академия – Варна, с. 103 – 125].
- Roussev, I. 2015. *The commercial Modernity of the Bulgarian Revival as a Culture and Practice. Research and Sources*. Veliko Tarnovo: Rovita Publishing House. [Русев, И. 2015. *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори*. В. Търново: Изд. „Ровита“].
- Rozen, M. 1988. Contest and Rivalry in Mediterranean Maritime Commerce in the First Half of the Eighteenth Century: The Jews of Salonika and the European Presence. *Revue des Études juives*, vol. 147, no. 3 – 4, pp. 309 – 352.
- Sakâzov, I. 1927. Fairs in Medieval Macedonia. *Macedonian Review*, vol. 3, no. 4, pp. 1 – 14. [Сакъзов, И. 1927. Панаури в средновековна Македония. *Македонски преглед*, год. 3, кн. 4, с. 1 – 14].
- Sakâzov, I. 1929a. *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*. Berlin: W. de Gruyter.
- Sakâzov, I. 1929b. The Trade of Bulgaria with Ancona in the 16th and 17th Centuries according to New Sources. *Proceedings of the Historical Society in Sofia*, vol. 9, pp. 1 – 44. [Сакъзов, И. 1929. Търговията на България с Анкона през 16 и 17 в. по нови извори. *Известия на Историческото дружество в София*, кн. 9, с. 1 – 44].
- Sakâzov, I. 1930. *The Economic Relations between Dubrovnik and the Bulgarian Lands in the 16th and 17th centuries. Pages from the Economic History of Bulgaria*. Sofia: State Printing House. [Сакъзов, И. 1930. *Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16. и 17. столетия. Страници из стопанската история на България*. София: Държавна печатница].
- Sakâzov, I. 1932. Newly Discovered Documents from the Late 14th Century about Bulgarians from Macedonia Sold as Slaves. *Makedonski pregled – Macedonian Review*, vol. 7, no. 2 – 3, pp. 1 – 62. [Сакъзов, И. 1932. Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби. *Македонски преглед*, год. VII, кн. 2 – 3, с. 1 – 62].
- Schacht, J. 1986. Amān. In: Gibb, H.A.R., et al. *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. Vol. 1. Leiden: Brill, pp. 429 – 430.
- Schmitt, O.J., M. Kiprovsk. 2022. Ottoman Raiders (Akıncıs) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 65, pp. 497 – 582.
- Shopova, D. (ed., transl.). 1955. *Macedonia in the 16th and the 17th Centuries. Documents from the Constantinople Archives (1557 – 1645)*. Skopje: Institute for National History. [Шопова, Д. (ред., прев.). 1955. *Македонија во XVI и XVII век. Документи од Цариградските архиви (1557 – 1645)*. Скопје: Институт за национална историја].
- Simeonova, L. 2015. The Bulgarians and the Fairs in Byzantium in the 11th – 12th Centuries. In: Gjuzelev, V., G. Nikolov (eds.). 2015. *South-Eastern Europe in the Second Half of the 10th – the Beginning of the 11th Centuries: History and Culture*. Sofia: BAS, pp. 244 – 257. [Симеонова, Л. 2015. Българите и панауриите във Византия през XI – XII век. В: Гюзелев, В., Г. Николов (съст.). 2015. *Европейският Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура*. София: БАН, с. 244 – 257].
- Spasov, R. 2005. The Catholic Community in Ruse during the National Revival Period (18th – 19th Centuries). *Proceedings of the Regional Historical Museum – Ruse*, vol. 9, pp. 308 – 317. [Спасов, Р. 2005. Католическата общност в Русе през Възраждането (XVIII – XIX в.). *Известия на*

- Регионален исторически музей – Русе*, кн. 9, с. 308 – 317].
- Spisarevska, I. 1973. On the Legal Regime of the Dubrovnik Colonies in the Bulgarian Lands under Ottoman Rule (15th – 16th Centuries). *Istoricheski pregled – Historical review*, vol. 29, no. 2, pp. 78 – 86. [Списареvsка, Й. 1973. За правния режим на дубровнишките колонии в българските земи под османско владичество (XV – XVI в.). *Исторически преглед*, год. 29, № 2, с. 78 – 86].
- Spisarevska, I. 1978a. The Dubrovnik Colony in Sofia in the 15th – 16th Centuries according to Newly Discovered Documents. In: Paskaleva, V. (ed.), 1978. *On the History of Trade in the Bulgarian Lands in the 15th – 19th Centuries*. Sofia: BAS Publishing House, pp. 9 – 40. [Списареvsка, Й. 1978a. Дубровнишката колония в София през XV – XVI в. според новооткрити документи. В: Паскалева, В. (ред.), 1978. *Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX в.* София: Издателство на БАН, с. 9 – 40].
- Spisarevska, I. 1978b. Sur le problème de la place et du rôle réservés aux Bulgares dans le commerce ragusain (XVe – XVIe s.). *Études historiques*, t. 8, pp. 141 – 157.
- Spisarevska, I. 1979. Le réseau routier entre l'Adriatique et la Mer noire dans le cadre des échanges commerciaux des territoires bulgares aux XVe – XVIe siècles. *Études historiques*, t. 9, pp. 151 – 172.
- Spisarevska, I. 1987. On the Role of Rodosto as an Outlet of the Bulgarian Lands in the Second Half of the 16th Century. In: Fol, V. (ed.), 1987. *Cultural and Historical Heritage of Strandzha-Sakar*. Sofia: Narodna Mladezh, pp. 42 – 72. [Списареvsка, Й. За ролята на Родосто като дебуше на българските земи през втората половина на XVI в. Във: Фол, В. (съст.), 1987. *Културно-историческо наследство на Странджа-Сакар*. София: Народна младеж, 1987, с. 42 – 72].
- Spisarevska, I. 1986. On the import and distribution of Italian manufactured goods in the Bulgarian lands from the 1480s to the 1530s. *Izvestiya na darzhavnite arhivi – Proceedings of the State Archives*. [Списареvsка, Й. 1986. За вноса и пласмента на италианска манифактура в българските земи от 80-те години на XV до 30-те години на XVI в. *Известия на Държавните архиви*, кн. 51, с. 289 – 315].
- Spisarevska, I. 2006. Italian Goods and Italian Merchants on the Bulgarian Market during the 15th – 16th Century. In: *Bulgarians and Croats in Southeastern Europe, 7th – 21st Century*. Sofia: Gutenberg, pp. 112 – 123. [Списареvsка, И. 2006. Италиански стоки и италиански търговци на българския пазар през XV – XVI век. В: *Българи и хървати в Югоизточна Европа VII – XXI век*. София: Гутенберг, с. 112 – 123].
- Stoianovich, T. 1960. The Conquering Balkan Orthodox Merchant. *The Journal of Economic History*. Vol. 20, pp. 234 – 313.
- Theunissen, H.P.A. 1998. Ottoman-Venetian Diplomats: The 'Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents. *Electronical Journal of Oriental Studies*, vol. 1, no. 2, pp. 1 – 698.
- Todorov, N. 1980. The Jewish Population in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire in the 15th – 19th Centuries. In: Todorov, N. et al. (eds.), 1980. *Studies on the History of the Jewish Population in the Bulgarian Lands, 15th – 20th Centuries*. Sofia: BAS, pp. 7 – 20. [Тодоров, Н. 1980. Еврейското население в балканските провинции на Османската империя през XV – XIX в. В: Тодоров, Н. и др. (ред.), 1980. *Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV – XX в.* София: БАН, с. 7 – 20].

- Todorova, O. 2021. *Domestic Slavery and Slave Ownership in Ottoman Rumelia*. Sofia: Gutenberg Publishing House. [Тодорова, О. 2021. *Домашното робство и робовладение в османска Румелия*. София: ИК „Гутенберг“].
- Tonev, V. 1995. *The Bulgarian Black Sea Coast during the National Revival*. Sofia: Academic Publishing House “Prof. Marin Drinov” [Тонеv, В. 1995. *Българското Черноморие през Възраждането*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Tsvetkova, B. (ed.). 1971. *Turkish Sources on the History of Law in the Bulgarian Lands*. Vol. 2. Sofia: BAS Publishing House. [Цветкова, Б. (съст.). 1971. *Турски извори за историята на правото в българските земи*. Т. 2. София: Издателство на БАН].
- Tsvetkova, B. 1972. *Studies of the Urban Economy in the 15th – 16th Centuries*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Цветкова, Б. 1972. *Проучвания на градското стопанство през XV – XVI век*. София: Наука и изкуство].
- Tsvetkova, B. (ed.). 1975. *French Travel Accounts about the Balkans, 15th – 18th Century*. Sofia: Nauka i Izkustvo. [Цветкова, Б. (съст. и ред.). 1975. *Френски пътеписи за Балканите, XV – XVIII в.* София: Наука и изкуство].
- Ursinus, M. 2004. Fünf Briefe Öküzöldüren Ahmed Paschas, des [Ochsentöters, aus seiner Wiener Kriegsgefangenschaft vom 23. Juli 1690. *Osmanlı Araştırmaları – The Journal of Ottoman Studies*, vol. 14, pp. 345 – 364.
- Van den Boogert, M.H. 2005. *The Capitulations and the Ottoman Legal System. Qadis, Consuls and Beraths in the 18th Century*. Leiden: Brill.
- Vecheva, E. 1982. *Dubrovnik's Trade with the Bulgarian Lands (15th – 18th centuries)*. Sofia: BAS Publishing House. [Вечева, Е. 1982. *Търговията на Дубровник с българските земи (XV – XVIII в.)*. София: Издателство на БАН].
- Vinaver, V. 1960. *Dubrovnik and Turkey in the 18th Century*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences. [Винавер, В. 1960. *Дубровник и Турска у XVIII веку*. Београд: Српска академија наука].
- Zaïmova, R. 1999. *Correspondance consulaire des ambassadeurs de France a Constantinople, 1668 – 1708: Inventaire analytique des articles A.E.B. 376 a 385*. Paris: Centre Historique Archives Nationales.
- Zlatar, Z. 2010. *Dubrovnik's Merchants and Capital in the Ottoman Empire (1520 – 1620). A Quantitative Study*. Istanbul: The Isis Press.

Correspondence author:

Delyan Rusev, Senior Assistant Professor, PhD
 Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of History
 15, Tzar Osvooboditel Blvd.
 1504 Sofia BULGARIA
 E-mail: dirusev@uni-sofia.bg
 Web of Science ResearcherID: ABI-6152-2022
<https://orcid.org/0000-0002-3732-6659>